

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНЕ НЕКОМЕРЦІЙНЕ ПІДПРИЄМСТВО
«ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЇВСЬКИЙ АВІАЦІЙНИЙ
ІНСТИТУТ»»**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах
рукопису*

ЮДІНА Ірина Валеріївна

УДК 342.565.4 (477):340.69-047.46(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ В
АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ**

12.00.07 – адміністративне право і процес;
фінансове право; інформаційне право
(081 Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. В. Юдіна

Науковий керівник: Троцюк Ніна Валеріївна,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри цивільного права і процесу

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Юдіна І. В. – Висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право». – Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»», Київ, 2026.

У дисертації досліджено роль висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України та головні фактори, що зумовлюють його допустимість та достовірність.

На основі аналізу чинного законодавства, судової практики та наукових підходів сформульовано нові теоретичні положення і практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення адміністративного процесуального законодавства та підвищення ефективності використання та оцінки висновку експерта в судовому процесі.

У дисертаційному дослідженні розкрито доказування в адміністративному судочинстві як основний і динамічний напрям діяльності суду та учасників справи, який для позивача розпочинається до відкриття судового провадження. Констатовано, що через доказування забезпечується реалізація основного завдання адміністративного судочинства – захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Водночас встановлено, що доказування має складну структуру, у межах якої важливу роль відіграють не лише докази, а й засоби доказування як процесуальні способи їх отримання. Обґрунтовано необхідність чіткого розмежування понять «доказ», «джерело доказу» та «засіб доказування», що дозволяє уникнути термінологічної плутанини та підвищити ефективність правозастосування. Наведений приклад розмежування зазначених правових категорій в рамках теми дисертаційної роботи: висновок експерта – це засіб доказування; доказом є фактичні дані (відомості), що встановлені судовим

експертом і містяться у змісті його висновку; джерелом доказу є судовий експерт.

Сформульовано авторські визначення ключових категорій доказового права, зокрема дефініції «доказу», «доказування» та «засіб доказування», що відображають специфіку адміністративного процесу. Під доказуванням в адміністративному судочинстві автор пропонує розуміти діяльність учасників справи та суду з пошуку, збирання, подання, витребування, дослідження, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, які підтверджують або спростовують заявлені вимоги та заперечення або інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Доказом в адміністративному судочинстві є достовірні фактичні дані (відомості), які отримані і підтверджені за допомогою передбачених процесуальним законодавством засобів доказування, подані учасниками справи або витребувані судом, і обґрунтовано використовуються для встановлення наявності або відсутності обставин, що мають значення для правильного вирішення публічно-правового спору. Засоби доказування в адміністративному судочинстві – це чітко визначені процесуальним законодавством способи отримання фактичних даних (відомостей), за допомогою яких суд та учасники справи встановлюють наявність або відсутність юридично значущих обставин публічно-правового спору з метою його правильного вирішення.

Приділено увагу дослідженню ролі спеціальних знань в процесі доказування. Обстоюється позиція, що їх застосування в межах електронних засобів доказування під час фіксації інформації в електронній (цифровій) формі особами, що є фахівцями або експертами, які володіють спеціальними знаннями за ініціативою потенційних учасників справи, може набувати статусу доказів в адміністративному судочинстві як таких, що встановлені письмовими засобами доказування, за умови їх відповідності критеріям належності, допустимості та достовірності.

Здійснено аналіз законодавства у сфері судово-експертної діяльності, за результатами якого обґрунтовано, що нормативне визначення поняття «судова експертиза», закріплене у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» не повною мірою враховує специфіку адміністративного судочинства. У зв'язку з цим, сформоване авторське визначення судової експертизи як процесуально врегульованого дослідження об'єктів, явищ чи процесів, що здійснюється експертом із використанням спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла на підставі ухвали суду або на замовлення учасників справи після відкриття провадження у справі, з метою надання повного та обґрунтованого висновку експерта щодо обставин, які є предметом судового розгляду та мають значення для вирішення справи. Окрім того, обґрунтовано, що призупинення дії ч. 2 ст. 18 зазначеного закону щодо визначення розміру посадових окладів експертів державних спеціалізованих установ (які не є військовослужбовцями та не мають звань рядового і начальницького складу) має ознаки неконституційності та негативно впливає на гарантії їх незалежності, спричиняє відтік кваліфікованих кадрів із державних спеціалізованих установ, призводить до завантаженості наявних експертів і, як наслідок, до збільшення строків виконання експертиз та зниження якості експертних досліджень.

Проаналізовані особливості правового статусу експерта та виявлено наявність нормативної неузгодженості у визначенні поняття «експерт» в різних законодавчих актах. Запропоновано підхід до їх гармонізації шляхом уніфікації дефініцій в процесуальному та спеціальному законі, що сприятиме ефективному судово-експертному супроводу правосуддя. Також досліджено проблеми реалізації права учасника адміністративної справи на відвід експерта та встановлено, що у випадку залучення експерта за ініціативою сторін така можливість істотно ускладнена. У наслідок цього можуть виникати ризики

порушення принципів змагальності та рівності сторін в адміністративному судочинстві.

Важливим результатом дисертаційного дослідження є формування авторського підходу до розуміння категорії «правильність висновку експерта». Доведено, що вона має комплексний характер і визначається через поєднання процесуальних та наукових критеріїв. Запропоновано відповідну формулу: «правильність висновку експерта = процесуальні критерії + наукові критерії», що дозволяє системно оцінювати якість та наукову обґрунтованість висновку експерта.

Обґрунтовано, що результати експертного дослідження, викладені навіть у ймовірному висновку експерта, можуть визнаватися повноцінним засобом доказування в адміністративному судочинстві за умови їх оцінки у сукупності з іншими доказами у справі. Водночас доведено, що визнання висновку експерта належним і допустимим доказом можливе за умови суворого дотримання встановлених вимог до його оформлення. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність нормативного закріплення єдиних вимог до структури та змісту висновку експерта на рівні спеціального закону, що сприятиме уніфікації практики його оформлення та підвищенню ефективності використання у процесі доказування.

Окрему увагу приділено аналізу процесу дослідження висновку експерта. Встановлено, що дослідження має поетапний характер і включає попередню та основну стадії. На попередньому етапі здійснюється первинний аналіз висновку, що дозволяє сформулювати уявлення про його доказову цінність та належну підготовку для його подальшого оцінювання, тоді як основний етап передбачає його дослідження безпосередньо у судовому засіданні.

На основі аналізу судової практики національних судів та Європейського суду з прав людини встановлено, що оцінка висновку експерта повинна відповідати критеріям повноти, всебічності та вмотивованості, при цьому

національні суди зобов'язані уникати формального або вибіркового підходу, оскільки відсутність належної оцінки такого доказу може свідчити про порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Здійснено аналіз відомих нормативно-правових актів, які регулюють призначення та проведення судових експертиз, за результатами якого встановлена подвійність правової природи «висновку експерта» як процесуального документу, оформленого за результатами експертного дослідження. У зв'язку з цим вперше обґрунтовано необхідність запровадження диференційованого підходу до термінології, відповідно до якого результати судової експертизи мають оформлюватися процесуальним документом – «висновок експерта», тоді як результати експертних досліджень, здійснених до відкриття судового провадження, – документом «звіт про експертне дослідження». Обґрунтовано, що висновок експерта, отриманий за межами судового провадження без дотримання вимог адміністративного процесуального закону та законодавства у сфері судово-експертної діяльності, не набуває статусу належного та допустимого доказу. Водночас такий документ може бути використаний у суді як письмовий засіб доказування, із наданням йому відповідної оцінки судом разом з іншими матеріалами справи.

Питання обов'язковості використання зареєстрованих методик та неухильне дотримання встановлених ними науково-технічних вимог є необхідними умовами формування достовірного висновку експерта. Порушення або ігнорування таких вимог може призвести до втрати доказового значення висновку експерта та визнання його недопустимим доказом у судовому процесі. Тому, вперше доведено, що керуюча функція експертної методики відіграє важливу роль у забезпеченні належного рівня об'єктивності, наукової обґрунтованості та допустимості висновку експерта.

Особливу увагу приділено використанню та оцінці висновку експерта в адміністративному судочинстві. За результатами дисертаційного дослідження

запропоновано використання терміна «заслуховування експерта» замість «допит експерта», оскільки саме він більш точно відображає процесуальний статус експерта та забезпечує чітке відмежування від статусу свідка. Поєднання в межах одного судового провадження процесуальних статусів експерта та свідка є неприпустимим і тягне за собою підстави для відводу експерта. Обґрунтовано, що застосування до експерта процедур, притаманних інституту свідка, може поставити під сумнів допустимість його висновку та негативно позначитися на ефективності процесу доказування.

Обстоюється позиція, що існуючі процесуальні інструменти оцінки дослідницької частини висновку експерта, такі як залучення спеціалістів для його оцінки, призначення повторної чи додаткової експертизи, заслуховування експерта, подання скарги до експертно-кваліфікаційної комісії не завжди забезпечують належну ефективність у зв'язку зі складністю їх реалізації, тривалістю процедур та обмеженістю спеціальних знань суду. У зв'язку з цим доведено доцільність запровадження альтернативного механізму – рецензування, яке може опосередковано впливати на формування внутрішнього переконання суду шляхом виявлення недоліків, помилок і методичних порушень у проведеному експертному дослідженні. Обґрунтовано, що застосування механізму рецензування висновку експерта повинно мати факультативний характер і використовуватися лише за наявності обґрунтованих сумнівів у достовірності висновку експерта, а вирішення питання про його призначення належить до дискреційних повноважень суду.

За результатами дисертаційного дослідження доведена необхідність внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України та сформульовано комплекс пропозицій щодо його вдосконалення, спрямованих на уточнення понятійного апарату, удосконалення порядку дослідження висновку експерта та запровадження нових процесуальних механізмів його оцінки.

Ключові слова: адміністративне судочинство, засіб доказування, висновок експерта, судова експертиза, експерт, спеціальні знання, доказ, оцінка доказів, судово-експертна діяльність, гармонізація законодавства.

ABSTRACT

Yudina I. V. Expert opinion as a means of evidence in the administrative proceedings of Ukraine. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law». – State Non-profit Enterprise «State University «Kyiv Aviation Institute», Kyiv, 2026.

The dissertation examines the role of the expert opinion as a means of evidence in the administrative proceedings of Ukraine, as well as the main factors determining its admissibility and reliability.

Based on the analysis of current legislation, judicial practice, and scientific approaches, new theoretical provisions and practical recommendations have been developed, aimed at improving administrative procedural legislation and enhancing the effectiveness of the use and assessment of expert opinions in judicial proceedings.

The dissertation research reveals evidence in administrative proceedings as the main and dynamic area of activity of the court and the participants in the case, which for the plaintiff begins before the opening of the judicial proceedings.

It is stated that through evidence, the implementation of the main task of administrative proceedings is ensured - the protection of the rights, freedoms and interests of individuals and legal entities from violations by subjects of government authority. At the same time, it is established that evidence has a complex structure, within which not only evidence, but also means of evidence as procedural methods of obtaining them play an important role.

The need for a clear distinction between the concepts of “evidence”, “means of evidence” and “source of evidence” is substantiated, which allows avoiding terminological confusion and increasing the effectiveness of law enforcement. An

example of the distinction between the above legal categories within the framework of the dissertation topic is given: an expert's opinion is a means of evidence; evidence is factual data (information) established by a forensic expert and contained in the content of his opinion; the source of evidence is a forensic expert.

Author's definitions of key categories of evidentiary law are formulated, in particular the definitions of "evidence", "proving" and "means of evidence", which reflect the specifics of the administrative process.

The author proposes to define proving in administrative proceedings as the activity of the parties and the court aimed at searching for, collecting, submitting, requesting, examining, verifying, and assessing evidence in order to establish circumstances that confirm or refute the claims and objections put forward, as well as other facts relevant to the proper resolution of the case.

Evidence in administrative proceedings is reliable factual data (information) obtained and confirmed through means of evidence provided for by procedural law, submitted by the parties to the case or requested by the court, and reasonably used to establish the existence or absence of circumstances relevant to the proper resolution of a public-law dispute.

Means of evidence in administrative proceedings are methods of obtaining factual data (information) clearly defined by procedural law, through which the court and the parties to the case establish the existence or absence of legally significant circumstances of a public-law dispute in order to ensure its proper resolution.

Attention is paid to the study of the role of special knowledge in the process of proving. It is argued that the use of such knowledge within electronic means of evidence, in particular during the recording of information in electronic (digital) form by specialists or experts possessing relevant expertise at the initiative of potential parties to the case, may acquire the status of evidence in administrative proceedings as established through written means of evidence, provided that it meets the criteria of relevance, admissibility, and reliability.

An analysis of the legislation in the field of forensic expert activity has been carried out, as a result of which it is substantiated that the normative definition of the concept of “forensic examination” enshrined in Article 1 of the Law of Ukraine “On Forensic Examination” does not fully take into account the specific features of administrative proceedings. In this regard, the author formulates a definition of forensic examination as a procedurally regulated study of objects, phenomena, or processes carried out by an expert using special knowledge in the fields of science, technology, art, or craft on the basis of a court ruling or at the request of the parties to the case after the opening of proceedings, with the aim of providing a complete and reasoned expert opinion on the circumstances that are the subject of judicial consideration and are relevant to the resolution of the case. In addition, it is substantiated that the suspension of Part 2 of Article 18 of the aforementioned law on determining the size of official salaries of experts of state specialized institutions (who are not military personnel and do not have the ranks of privates and commanders) has signs of unconstitutionality and negatively affects the guarantees of their independence, causes an outflow of qualified personnel from state specialized institutions, leads to a workload of existing experts and, as a result, to an increase in the terms of performing expertise and a decrease in the quality of expert studies.

The features of the legal status of an expert were analyzed and the presence of regulatory inconsistency in the definition of the concept of "expert" in various legislative acts was revealed. An approach to their harmonization is proposed through the unification of definitions in procedural and special legislation, which will contribute to the effective forensic expert support of justice. The issues related to the exercise of a participant in an administrative case to challenge an expert were also investigated and it was established that in the case of involving an expert at the initiative of the parties, this possibility is significantly complicated. As a result, there may be risks of violating the principles of adversarial and equality of parties in administrative proceedings.

An important result of the dissertation research is the formation of the author's approach to understanding the category of "correctness of the expert opinion". It is proven that it has a complex nature and is determined through a combination of procedural and scientific criteria. The corresponding formula is proposed: "correctness of the expert opinion = procedural criteria + scientific criteria", which allows for a systematic assessment of the quality and scientific validity of the expert opinion.

It is substantiated that the results of expert examination, even set out in a probable expert opinion, can be recognized as a full-fledged means of evidence in administrative proceedings, provided that they are assessed in conjunction with other evidence in the case. At the same time, it is proven that the recognition of an expert opinion as proper and admissible evidence is possible subject to strict compliance with the established requirements for its preparation. In this regard, the expediency of normatively enshrining uniform requirements for the structure and content of an expert opinion at the level of a special law is substantiated, which will contribute to the unification of the practice of its preparation and increase the efficiency of its use in the process of proving.

Special attention is paid to the analysis of the process of studying the expert opinion. It is established that the study has a phased nature and includes a preliminary and main stage. At the preliminary stage, an initial analysis of the expert opinion is carried out, which allows forming an idea of its evidentiary value and proper preparation for its further assessment, while the main stage involves its study directly in the court hearing.

Based on the analysis of the case law of national courts and the European Court of Human Rights, it was established that the assessment of the expert opinion must meet the criteria of completeness, comprehensiveness and motivation, while national courts are obliged to avoid a formal or selective approach, since the lack of a proper

assessment of such evidence may indicate a violation of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

An analysis of departmental regulatory legal acts regulating the appointment and conduct of forensic examinations was carried out, the results of which established the duality of the legal nature of the "expert opinion" as a procedural document drawn up based on the results of an expert examination. In this regard, the need to introduce a differentiated approach to terminology was first substantiated, according to which the results of a forensic examination should be drawn up as a procedural document - "expert opinion", while the results of expert studies carried out before the opening of judicial proceedings - as a document "expert research report". It is substantiated that an expert opinion obtained outside of judicial proceedings without complying with the requirements of administrative procedural law and legislation in the field of forensic expert activity does not acquire the status of proper and admissible evidence. At the same time, such a document can be used in court as a written means of evidence, with the court providing it with an appropriate assessment along with other case materials.

The mandatory use of registered methodologies and strict compliance with their established scientific and technical requirements are essential conditions for the formation of a reliable expert opinion. Violation or disregard of such requirements may lead to the loss of the evidentiary value of the expert opinion and its recognition as inadmissible evidence in judicial proceedings. Therefore, it is substantiated for the first time that the regulatory function of expert methodologies plays a crucial role in ensuring the proper level of objectivity, scientific validity, and admissibility of the expert opinion.

Particular attention is paid to the use and assessment of expert opinion in administrative proceedings. Based on the results of the dissertation research, it is proposed to use the term "hearing of an expert" instead of "interrogation of an expert", since it more accurately reflects the procedural status of an expert and provides a clear distinction from the status of a witness. The combination of the procedural statuses of

an expert and a witness within one judicial proceeding is inadmissible and entails grounds for the expert's disqualification. It is substantiated that the application to an expert of procedures inherent in the institution of a witness may cast doubt on the admissibility of his opinion and negatively affect the effectiveness of the evidentiary process.

The position is defended that the existing procedural tools for assessing the research part of an expert opinion, such as involving specialists for its assessment, the ordering a repeated or additional examination, the hearing an expert, and the filing a complaint with the expert qualification commission, do not always ensure proper effectiveness due to the complexity of their implementation, the duration of the procedures, and the limited specialized knowledge of the court. In this regard, the feasibility of introducing an alternative mechanism - peer review, which can indirectly influence the formation of the court's internal conviction by identifying shortcomings, errors and methodological violations in the conducted expert examination, has been proven. It is substantiated that the application of the mechanism of review of an expert opinion should be optional and used only in the presence of reasonable doubts about the reliability of the expert opinion, and the decision on its appointment is within the discretionary powers of the court.

The results of the dissertation research substantiate the necessity of amending the Code of Administrative Procedure of Ukraine and formulate a set of proposals for its improvement, aimed at clarifying the conceptual framework, enhancing the procedure for examining expert opinions, and introducing new procedural mechanisms for their assessment.

Keywords: administrative proceedings, means of evidence, expert opinion, forensic examination, expert, special knowledge, evidence, evidence assessment, forensic expert activity, harmonization of legislation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Юдіна І. В. Вплив матеріального забезпечення судового експерта на належність його висновку як засобу доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 299–302. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/74>

2. Юдіна І. В. Докази та засоби доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та види. *Європейські перспективи*. 2023. № 1. С. 83–90. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2023.1.13>

3. Юдіна І. В. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»*. 2024. № 2(71). С. 114–120. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.71.18798>.

4. Юдіна І. В. Актуальні проблеми призначення та проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві. *Національні інтереси України*. 2025. № 10 (15). С. 794–805. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10\(15\)-794-805](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10(15)-794-805).

Наукові праці, які засвідчують апробацію дисертації:

1. Беляєв Г. Б., Юдіна І. В. Юридичні та технічні аспекти дослідження авіаційних подій з цивільними повітряними суднами. *Аеро-2022. Повітряне і космічне право* : матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів, 25-26 листопада 2022 р., м. Київ: НАУ, 2022. С. 71–75.

2. Юдіна І. В. Висновок судового експерта, складений на замовлення учасника справи в адміністративному судочинстві. *Achievements of 21st Century Scientific Community* : матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 14-15 вересня 2023 р., м. Дніпро, 2023. С. 501–502.

3. Юдіна І. В. Правовий статут експерта в адміністративному судочинстві України. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір* : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, 24 лютого 2023 р., м. Київ: НАУ, 2023. С. 266–268.

4. Юдіна І. В. Висновок експерта як самостійний засіб доказування в адміністративному судочинстві. *Ювілейні наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова (до 100 річчя з дня народження)*: збірник матеріалів, 17 листопада 2023 р., м. Київ: НАВС, 2023. С. 140–142.

5. Юдіна І. В. Експертна ініціатива в адміністративному судочинстві. *Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, 23 лютого 2024 р., м. Київ: НАУ, 2024. С. 543–545.

6. Юдіна І. В. Криптовалюта як спеціальний об'єкт судової експертизи. *VII Міжнародний науковий юридичний форум до Дня науки*: матеріали форуму, 16-17 травня 2024 р., м. Київ: НАУ, 2024. С. 331–333.

7. Юдіна І. В. Вплив керуючої функції методології судової експертизи на допустимість та достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві. *XIV наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова* : збірник матеріалів, 21 листопада 2024 р., м. Київ: НАВС, 2024. С. 85–88.

8. Юдіна І. В. Актуальні проблеми оцінки висновку експерта та запровадження механізму рецензування в адміністративному судочинстві. *Актуальні питання розвитку українського простору судово-експертної діяльності* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 31 січня 2025 р., м. Київ: НДЦНСЕ Міністерства юстиції України, 2025. С. 289–295.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	27
1.1. Поняття та особливості засобів доказування в адміністративному судочинстві.....	27
1.2. Види засобів доказування в адміністративному судочинстві.....	49
РОЗДІЛ 2. ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ	77
2.1. Поняття та правова природа висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві.....	77
2.2. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві.....	108
2.3. Процесуальне оформлення висновку експерта та його місце в системі засобів доказування в адміністративному судочинстві України.....	117
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ, ОЦІНКА ТА ВИКОРИСТАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	134
3.1. Дослідження та оцінка судом висновку експерта в адміністративному судочинстві.....	134
3.2. Допустимість та достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві.....	146
3.3. Використання висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення.....	165
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192
ДОДАТКИ.....	206

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Права і свободи людини у правовій державі визнаються найвищою соціальною цінністю, а їх закріплення та забезпечення є головним завданням органів державної влади. Реалізація конституційного права особи на судовий захист, зокрема право на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб в Україні забезпечується функціонуванням системи адміністративних судів. При цьому у публічно-правових відносинах особа об'єктивно перебуває у нерівному становищі порівняно з державою, що зумовлює особливу роль адміністративного судочинства як інструменту ефективного захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. У цьому контексті адміністративне судочинство виступає одним із базових елементів демократичного врядування, а ефективність його здійснення безпосередньо залежить від механізму доказування. Саме доказування забезпечує формування достатнього обсягу доказів, які відповідають критеріям належності, допустимості та достовірності, та створює підґрунтя для ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення.

Разом із тим, доказування не є статичною правовою конструкцією. Норми Кодексу адміністративного судочинства України повинні постійно адаптуватися до сучасних умов розвитку суспільних відносин, враховуючи досягнення науки і техніки, які впливають на способи отримання, дослідження та оцінки доказів.

Важливим етапом розвитку інституту доказів та доказування стало внесення змін до процесуального законодавства, які набули чинності 15 грудня 2017 року у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» та дозволили, зокрема подавати до суду висновки експерта,

отриманого на замовлення учасника справи. Такі зміни суттєво розширили підстави призначення судової експертизи в адміністративному судочинстві, а отже, і використання спеціальних знань. Водночас зазначені зміни не лише не усунули існуючі проблеми, пов'язаних з дослідженням та оцінкою такого засобу доказування, як висновок експерта, а й спричинили виникнення нових питань, зокрема щодо порядку призначення та проведення експертиз на замовлення учасників адміністративної справи.

Висновок експерта має складну правову природу, оскільки поєднує у собі процесуальні та науково-дослідницькі елементи. Його особливість полягає у використанні спеціальних знань, недоступних суду та учасникам справи, а також у необхідності дотримання експертом встановлених методів та методик дослідження, що зумовлює виникнення як теоретичних, так і практичних проблем під час оцінки такого висновку.

Особливої уваги потребує проблема достовірності висновку експерта, зокрема його дослідницька частина. Чинний Кодекс адміністративного судочинства України не передбачає чітких механізмів такої перевірки, що обмежує можливості суду здійснювати повноцінну оцінку наукової обґрунтованості висновків експерта. Відсутність у суду спеціальних знань додатково ускладнює цей процес і створює ризики формального підходу до оцінки доказів.

Усе вище викладене зумовлює актуальність обраної теми та обґрунтовує необхідність комплексного наукового дослідження висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України.

Науково-теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять праці вітчизняних учених, присвячені проблемам доказування в адміністративному судочинстві України. У межах доктрини адміністративного процесу питання теоретичних і практичних аспектів доказів, доказування та висновку експерта як засобу доказування досліджувалися у працях таких

учених, як В. М. Бевзенко, Я. С. Калмикова, М. І. Легенький, В. В. Гордєєв, М. В. Джафарова, Ю. Я. Лоза, І. О. Розум, О. В. Умнова, О. М. Пасенюк, Н. О. Армаш, Н. О. Гольдберг, Н. М. Ткаченко та інших. Використовувалися також наукові напрацювання представників цивілістичної науки – С. С. Бичкової, С. Я. Фурси, А. С. Штефан, а також учених у галузі судової експертології – Н. І. Клименко, М. Г. Щербаковського, Е. Б. Сімакова-Єфремян та інших дослідників, чиї праці зробили вагомий внесок у розвиток відповідних наукових напрямків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах плану наукових досліджень Факультету права та міжнародних відносин Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»» (далі – КАІ) при виконанні наукового напрямку кафедри конституційного та адміністративного права Національного авіаційного університету за темою «Людиноцентричність публічного права України» (державний реєстраційний номер 0120U102136, термін виконання 02.01.2023-31.12.2025).

Тема дисертації відповідає освітньо-науковій програмі «Право» за спеціальністю 081 «Право» 08 «Право» в КАІ (зокрема, ОК 1.3.1, ОК 1.3.2, ОК 1.3.3 та ОК 1.3.4).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування ролі висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України, головних факторів, що зумовлюють його допустимість та достовірність, а також вироблення пропозицій щодо вдосконалення процесуального законодавства в частині призначення та проведення судової експертизи під час розгляду адміністративних справ.

Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі **завдання**:

– дослідити доказування в адміністративному судочинстві;

- встановити співвідношення понять «доказ», «джерело доказу» та «засіб доказування» в адміністративному судочинстві України;
- надати власні авторські визначення понять: «доказ», «доказування», «засіб доказування» та «судова експертиза»;
- дослідити поняття «експерт» та правову природу його висновку за результатами проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві;
- розглянути належність та допустимість висновку експерта в адміністративному судочинстві, а також вплив методології судової експертизи на його достовірність;
- запропонувати процесуальний інструмент оцінки достовірності висновку експерта в адміністративному судочинстві;
- надати пропозиції щодо вдосконалення процесуальних норм у сфері доказування та порядку призначення та проведення судових експертиз в адміністративному судочинстві України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають між судом і учасниками справи під час дослідження та оцінки висновку експерта в адміністративному судочинстві України під час розгляду публічно-правових спорів.

Предметом дослідження є висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві України.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, обраних з урахуванням мети, завдань дослідження, об'єкта та предмета дослідження.

Діалектичний метод пізнання використано з метою з'ясування сутності та встановлення взаємозв'язку між поняттями «доказ», «доказування», «засіб доказування» в адміністративному судочинстві (підрозділ 1.1). Системно-структурний і системно-функціональний методи допомогли здійснити

класифікацію висновку експерта та визначити місце висновку експерта в системі засобів доказування (підрозділи 2.2, 2.3). За допомогою формально-логічного методу було проведено аналіз норм чинного законодавства у сфері судово-експертної діяльності та норм процесуального права, а також вироблені пропозиції щодо їх удосконалення (підрозділи 1.1-3.3). Формально-юридичний метод використано для формулювання авторських дефініцій «доказ», «доказування», «засіб доказування», «судова експертиза в адміністративному судочинстві» та інших понять, що наводяться в дисертації (підрозділи 1.1, 2.1). Історичний метод покладено в основу дослідження становлення та розвитку статусу судового експерта (підрозділ 2.1). Серед загальнонаукових методів застосовано методи аналізу та синтезу, що сприяли формулюванню цілісного уявлення про правові категорії доказування, засоби доказування, судову експертизу та оцінку доказів в адміністративному судочинстві (підрозділи 1.1-2.1, 3.1, 3.2). З використанням методу моделювання виявлені потенційні проблеми в застосуванні електронних засобів доказування, призначенні та проведенні судових експертиз, дослідженні та оцінці висновку експерта в адміністративному судочинстві (підрозділи 1.2, 2.1, 3.1). Соціолого-правовий метод використано під час формування емпіричної бази дослідження, зокрема при проведенні анкетування експертів державної спеціалізованої установи та аналізі отриманих результатів (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.3). Із застосуванням техніко-юридичного методу розроблено пропозиції щодо вдосконалення процесуального законодавства та нормативно-правового регулювання у сфері судово-експертної діяльності. Метод групування використано для дослідження структури висновку експерта та систематизації його складових елементів (підрозділ 2.3).

Нормативну основу дисертації становлять Конституція України, Кодекс адміністративного судочинства України, інші кодекси, закони та підзаконні нормативно-правові акти у сфері судово-експертної діяльності.

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці українських та зарубіжних учених у галузі адміністративного, цивільного, кримінального процесу, а також у галузі судової експертології.

Емпіричну основу становить судова практика національних судів та Європейського суду з прав людини, а також результати анонімного анкетування 20 атестованих експертів державної спеціалізованої установи, стаж професійної експертної діяльності, яких складає від 3 до 27 років, що забезпечує достатній рівень репрезентативності отриманих результатів для формування узагальнених наукових висновків.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше після внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України 2017 року здійснено комплексне теоретико правове дослідження висновку експерта як самостійного засобу доказування, визначено його правову природу, місце в системі доказування та особливості дослідження й оцінки судом. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень, які мають істотне значення для розвитку адміністративного процесуального права та судово-експертної діяльності, зокрема :

вперше:

- обґрунтовано концептуальний підхід до розуміння категорії «правильність висновку експерта» як інтегративного правового явища, що формується на перетині процесуальних та наукових критеріїв та запропоновано її визначення у вигляді формули: «правильність висновку експерта = процесуальні критерії + наукові критерії»;

- доведено визначальну роль керуючої функції експертної методики у забезпеченні об'єктивності, наукової обґрунтованості та допустимості висновку експерта, що обґрунтовує необхідність обов'язкового та неухильного дотримання зареєстрованих методик;

- запропоновано диференційований підхід до термінології у сфері судово-експертної діяльності шляхом розмежування понять «висновок експерта» та «звіт про експертне дослідження», а також обґрунтовано доцільність використання в адміністративному судочинстві терміна «заслуховування експерта» замість «допит експерта»;

- обґрунтовано впровадження механізму рецензування висновку експерта як допоміжного інструменту його оцінки, що забезпечує додатковий рівень перевірки наукової обґрунтованості та достовірності експертного дослідження;

- доведено необхідність переосмислення законодавчого підходу до визначення комплексної експертизи шляхом акцентування на видах застосованих спеціальних знань, а не виключно на кількісному складі експертів;

удосконалено:

- наукові підходи до розмежування понять «доказ», «джерело доказу» та «засіб доказування», що сприяє підвищенню логічної узгодженості правової термінології;

- визначення понять «доказ», «доказування», «засіб доказування» і «судова експертиза» з урахуванням особливостей адміністративного судочинства;

- підходи до оцінки висновку експерта шляхом урахування не лише його змісту, але й умов формування, включаючи суб'єктивний фактор джерела доказу;

- теоретичні положення щодо ролі спеціальних знань у процесі доказування, зокрема можливості їх використання поза межами судової експертизи;

набули подальшого розвитку:

- наукові уявлення про письмові, речові та електронні засоби доказування, як об'єкти експертного дослідження, результати якого відображаються у висновку експерта як самостійному засобу доказування;

- положення щодо визначення поняття «експерт» та обґрунтування необхідності гармонізації норм процесуального і спеціального законодавства;
- обґрунтування нормативного закріплення єдиних вимог до структури та змісту висновку експерта на рівні спеціального закону;
- положення щодо поетапності дослідження висновку експерта та впливу спеціальних знань на ефективність доказування в адміністративному судочинстві;
- пропозиції щодо вдосконалення Кодексу адміністративного судочинства України в частині призначення та проведення судової експертизи та регулювання процесу доказування.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у можливості їх використання у:

- науково-дослідній діяльності для забезпечення подальших наукових розробок у сфері дослідження та оцінки висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України (Акт про впровадження КАІ від 30.04.2026);
- правозастосовній діяльності для підвищення ефективності діяльності адміністративних судів, адвокатів під час використання висновку експерта як засобу доказування, а також при організації проведення судових експертиз на замовлення учасників справи та у процесі підготовки висновків експерта за різними експертними спеціальностями (Акт Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України від 03.04.2026);
- навчально-методичній роботі для підготовки монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, узагальнення аналітичних матеріалів, обґрунтування пропозицій до чинних проєктів нормативно-правових актів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень

або містить наукову складу (Акт Національної академії внутрішніх справ № 64-нд від 19.03.2026);

– освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін «Адміністративне судочинство», «Адміністративно-деліктне право та процес», «Адміністративний процес», підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти (Акт Національної академії внутрішніх справ № 65-оп від 19.03.2026).

Особистий внесок здобувача. Всі теоретичні положення і висновки підготовлені здобувачем самостійно.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження, його основні висновки та рекомендації оприлюднені на 8 наукових конференціях, а саме: «Аеро-2022. Повітряне і космічне право» (м. Київ, 2022), «Achievements of 21st Century Scientific Community» (м. Дніпро, 2023), «Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір» (м. Київ, 2023), «Ювілейні наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова (до 100 річчя з дня народження)» (м. Київ, 2023), «Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи» (м. Київ, 2024), «VII Міжнародний науковий юридичний форум до Дня науки» (м. Київ, 2024), «XIV наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова» (м. Київ, 2024), «Актуальні питання розвитку українського простору судово-експертної діяльності» (м. Київ, 2025).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображено в 12 наукових працях, зокрема у 4 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України з юридичних наук, а також у 8 тезах, опублікованих за результатами участі в науково-практичних конференціях, у тому числі міжнародних та всеукраїнських.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних

джерел, розміщених на 14 сторінках (137 найменувань) і 8 додатків, що розміщені на 24 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 229 сторінок, з них – 174 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

1.1. Поняття та особливості засобів доказування в адміністративному судочинстві

Здійснення ефективного адміністративного судочинства неможливе без належної організації процесу доказування, у межах якого ключове місце посідають засоби доказування, за допомогою яких встановлюються дані, на підставі яких суд з'ясовує наявність або відсутність обставин, що мають значення для справи. Саме через засоби доказування забезпечується трансформація даних у процесуально значущу інформацію – докази, які покладаються судом в основу законного та обґрунтованого рішення.

Глава 5 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) регламентує докази, процес доказування, визначає перелік засобів доказування, а відтак справедливо вважається однією з найважливіших у структурі процесуального закону. Докази, засоби доказування, доказування є взаємопов'язаними елементами інституту доказів та доказування.

Норми, що регламентують даний інститут є невід'ємною складовою внутрішньої системи процесуального права і охоплюють усі стадії адміністративного судочинства – від відкриття провадження у справі до ухвалення рішення, а тому є ключовими.

Система понять, що визначає елементи інституту доказів та доказування в адміністративному судочинстві, є тотожною тій, що застосовується в інших галузях процесуального права. Такий підхід обґрунтовується тим, що норми процесуального права України, крім тих, що викладені у Кримінальному процесуальному кодексі України містять подібні за змістом визначення поняття «доказ», встановлюються одними й тими самими засобами доказування, що мають однакову правову природу, мають майже однотипні критерії оцінки

доказів, враховуючи, що господарським процесуальним правом критерій достатності замінений на критерій вірогідності.

Відтак, вважаємо, що фундаментальні положення інституту доказів та доказування можуть бути запозичені адміністративним судочинством з доказового права, як комплексного міжгалузевого правового інституту в системі права, із урахуванням особливостей публічно-правового спору.

Провідну роль в процесі доказування відіграють як самі докази, так і засоби доказування, за допомогою яких встановлюються докази. Якщо визначення терміну «доказ» закріплено законодавцем у ч. 1 ст. 72 КАС України, то термін «засоби доказування», який використовується у ч. 2 цієї ж статті, не має належного нормативного визначення. У зв'язку з цим виникає чимало проблем, одна з яких – термінологічна.

Крім того, серед актуальних проблем адміністративного судочинства, які залишаються предметом наукових дискусій, особливу увагу привертає питання співвідношення таких правових категорій інституту доказів та доказування, як: «доказ», «доказування», «засіб доказування» та «джерело доказів». У науковій літературі відсутня єдність підходів до їх розуміння, тому багато хто з вітчизняних науковців-процесуалістів змішують та ототожнюють поняття «джерело доказів» і «засіб доказування», що значною мірою зумовлено відсутністю їх законодавчого визначення. Інші ототожнюють поняття «доказ» та «засіб доказування» вважаючи, що засіб доказування є видом доказу.

Аналіз законодавчих змін свідчить, що до грудня 2017 року законодавець визначав доказ як будь-які фактичні дані, тоді як у чинній редакції процесуального законодавства використовується формулювання, відповідно до якого доказом є будь-які дані.

Досліджуючи проблематику інституту доказів та доказування, заслужений юрист України та науковець-цивіліст С. Я. Фурса дійшла до висновку, що використання у законодавчій дефініції доказів категорії «фактичні дані» має

штучний характер. Свою позицію науковиця обґрунтовує тим, що поняття «доказ» не існує як самостійна дефініція, оскільки воно співвідноситься із поняттям «засіб доказування» як конкретне із загальним. При цьому саме особи, які беруть участь у справі, з-поміж можливих засобів доказування обирають ті, що можуть підтвердити наявність або відсутність певних юридичних обставин, та подають їх до суду або клопочуть про їх витребування [1, с. 315-316].

Разом з тим, видається доцільним окремо розглянути кожен із зазначених категорій інституту доказу та доказування шляхом дослідження правових норм і сучасних доктринальних підходів, за результатами якого здійснити їх розмежування та окреслити існуючі взаємозв'язки.

Перш за все, слід зазначити, що положення КАС України не містять нормативно закріпленого визначення поняття «доказування», попри те, що саме доказування є ключовим елементом судового розгляду, який для позивача розпочинається до відкриття судового провадження. Його основне призначення полягає у всебічному, повному та об'єктивному з'ясуванні фактичних обставин справи з метою встановлення істини, яка у філософському розумінні є процесом руху від незнання до знання.

Встановлення істини, як вірно зазначає О. І. Тertiшник, «основа основ правосуддя і суд не має ніякого морального права дозволяти собі «бути стороннім спостерігачем» за процесуальною метушнею учасників змагального процесу» [2, с. 30]. Застосовуючи філософські поняття І. Канта, вище зазначений науковець стверджує, що «доказування включає не тільки пізнання «речей в собі», і для себе, а пізнання, хід і результати спроможні стати доступним для всіх інших. Доказування не обмежується пізнанням істини для себе. Воно спрямоване також на те, щоб цю істину донести до всіх» [2, с. 32].

З філософської точки зору та з позицій формальної логіки доказування розглядається як процес пізнання, а на рівні правової доктрини – як процесуальна діяльність.

Так, Н. Б. Арабаджи зазначає, що доказування є процедурою встановлення істинності пізнання за допомогою деяких логічних роздумів і за допомогою чуттєвого сприйняття предметів і явищ [3, с. 72].

У свою чергу, Л. М. Романенко наголошує, що доказування виступає єдиним процесуальним способом встановлення і засвідчення обставин, які мають значення для справи, хоча й не є єдиним шляхом пізнання істини [4, с. 61].

У науковій літературі доказування в адміністративному судочинстві також розглядається як складна інтелектуально-процесуальна діяльність. Зокрема, О. Ф. Ситников, О. М. Правоторова, І. М. Риженко визначають доказування в адміністративному процесі як інтелектуально-логічну діяльність, що поєднує чуттєве сприйняття й мислення та полягає у виявленні, витребуванні, збиранні, фіксації, перевірці й оцінці доказів і їхніх процесуальних джерел адміністративним судом та учасниками справи, спрямовану на встановлення фактів публічно-правового спору, а також прав і обов'язків сторін спірних правовідносин, необхідних для правильного вирішення справи [5, с. 119].

Подібного підходу дотримується і О. М. Дубенко, який визначає доказування як врегульовану процесуальним законодавством діяльність, підпорядковану законам логіки та спрямовану на встановлення об'єктивної істини в адміністративній справі та прийняття обґрунтованого і законного рішення [6, с. 12].

Представники судової гілки влади та деякі правники трактують поняття «доказування» у більш раціональному, але одночасно у вузькому розумінні.

Так, Л. Я. Гончар та В. К. Демченко визначають доказування в адміністративному судочинстві як діяльність адміністративного суду та учасників процесу, що регулюється нормами права і полягає у збиранні, фіксації, перевірці та оцінюванні доказів [7, с. 185].

Схожої думки дотримується О. В. Умнова та В. В. Гордєєв, які визначають доказування в адміністративному судочинстві як подання до суду інформації про юридично значущі події, дії чи стани учасниками процесу або витребування такої інформації судом за їх клопотанням чи з власної ініціативи [8, с. 47; 9, с. 8].

Згодом В. В. Гордєєв та Н. А. Гураленко, досліджуючи особливості адміністративного судочинства приходять до висновку, що доказування – це процес збирання та надання до суду доказів про певні події, дії чи стани, що врегульований нормами КАС України та зумовлений принципами рівності сторін, змагальності, диспозитивності, офіційного з'ясування всіх обставин справи та презумпції вини суб'єкта владних повноважень та здійснюється з метою їх подальшого аналізу [10, с. 116].

Е. Ф. Демський доказування в адміністративному процесі розглядає як діяльність, що полягає у виявленні, збиранні, фіксації, перевірці та оцінці доказів, на основі яких адміністративний суд та суб'єкт владних повноважень визначають наявність або відсутність юридично значущих фактів, необхідних для прийняття законного та обґрунтованого рішення у справі [11, с. 149].

Досліджуючи проблеми доказування в адміністративному судочинстві І. О. Корецький звертає увагу на складний характер доказування, зазначаючи, що воно являє собою систему взаємопов'язаних пізнавальних актів, спрямованих на встановлення окремих фактів, які необхідно довести у справі [12, с. 54].

Справедливо наголошує Я. С. Калмикова на тому, що ключовим словом у визначенні дефініції «доказування» є діяльність, і на підставі цього робить авторське визначення, відповідно до якого, доказування – це почуттєва розумова логічна діяльність з виявлення, витребування, збирання, закріплення, перевірки й оцінки доказів, їх процесуальних джерел адміністративним судом та учасниками адміністративної справи, спрямована на встановлення фактичних

обставин публічно-правового спору, прав та обов'язків учасників спірних правовідносин, необхідних для правильного вирішення справи [13, с. 100].

Разом з тим, вважаємо найбільш вдалим визначення поняття «доказування» в адміністративному судочинстві, яке запропоновано вченими А. Т. Комзюком, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельником. Зазначений колектив авторів розглядає доказування у широкому розумінні, як діяльність суду та учасників справи, визначену нормами процесуального права, що ґрунтується на логічних і психологічних чинниках та має на меті з'ясування фактів публічно-правового спору й правового становища його учасників для правильного вирішення справи [14, с. 277].

Вище зазначений підхід науковців до даного поняття, на думку М. В. Джафарової, поєднує процесуальний та пізнавально-розумовий аспекти діяльності суб'єкта доказування [15, с. 73]. Разом з тим, вона пропонує інше визначення «доказування», під яким розуміє передбачену адміністративно-процесуальним законодавством логіко-практичну діяльність адміністративного суду та інших учасників процесу щодо збирання, перевірки, дослідження та оцінки доказів і джерел їх отримання з метою пізнання та офіційного з'ясування всіх обставин справи, необхідних для правильного вирішення публічно-правового спору [16, с. 34].

У свою чергу, психологічний процес діяльності учасників адміністративного справи, на нашу думку, посідає вагоме місце в процесі доказування, оскільки безпосередньо корелює з принципом змагальності, що детермінує вибір стратегії і тактики доказування.

Слід зазначити, що у науковій літературі процес доказування традиційно поділяють на три основні етапи: збирання доказів, їх дослідження та оцінку. Разом з тим такий підхід має певною мірою умовний характер, оскільки фактична структура процесу доказування є більш складною та багатокomпонентною. Зміст цього процесу охоплює низку взаємопов'язаних дій,

серед яких виокремлюються пошук доказової інформації, її збирання, аналіз, подання до суду та подальше дослідження у судовому засіданні. У свою чергу завершальною стадією доказової діяльності виступає оцінка доказів, що здійснюється судом з урахуванням їх належності, допустимості, достовірності та достатності для встановлення обставин справи.

Як бачимо, структура доказування достатньо динамічна. Саме тому психологічні чинники мають значний вплив, адже на кожному етапі доказування поведінка учасників судового процесу може варіюватися залежно від поведінки інших суб'єктів доказування або ефективності реалізованих тактичних і стратегічних рішень. Крім того, внутрішнє переконання судді багато в чому формується під впливом систематизованості доказів, відповідності їх визначеним процесуальним законом критеріям та переконливості.

Отже, процес доказування – це сукупність складних дій та різних етапів, орієнтованих на предмет доказування, який на думку О. М. Пасенюка, «необхідно доказувати щодо кожної адміністративної справи» [7, с. 185].

Законодавець чітко визначив, що предметом доказування є обставини, які підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи та підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 73 КАС України) [17].

М. В. Джафарова у своїх публікаціях неодноразово зазначає, що про остаточно сформований предмет доказування можна вести мову лише після виходу суду в нарадчу кімнату для складання судового рішення, коли зібраною вважається вся сукупність фактичних даних, які мають значення для вирішення справи [15, с. 72].

Водночас із наведеною позицією автора не можна повністю погодитися як з огляду на зміни у законодавстві, так і з урахуванням практичних аспектів доказування в адміністративному судочинстві. Як відомо, 8 лютого 2025 року

набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень» від 09.12.2024 № 4173-IX, яким інститут процесуального права «таємниця нарадчої кімнати» було трансформовано у «таємницю ухвалення судового рішення». Крім того, з практичної точки зору предмет доказування формується не на завершальній стадії судового розгляду, а значно раніше – на етапі відкриття провадження в адміністративній справі та конкретизується у процесі підготовчого провадження, якщо адміністративне судочинство здійснюється у порядку загального позовного провадження. Саме з моменту визначення предмету спору, заявлених вимог та заперечень сторін, окреслюється коло обставин, які підлягають доказуванню. Визнання того, що предмет доказування остаточно формується лише у нарадчій кімнаті, фактично нівелює значення попередніх стадій процесу, зокрема стадії підготовчого провадження, у межах якої адміністративний суд визначає обставини, що підлягають встановленню та сприяє збиранню доказів.

Якщо говорити про сам процес подання доказів та здійснення активного процесу доказування учасниками справи, то слід зауважити, що він пов'язаний з реалізацією важливих принципів адміністративного судочинства, передбачених п. 4 ч. 3 ст. 2 КАС України змагальності сторін, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин у справі.

Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, задекларований у ст. 9 КАС України, є характерною ознакою національного адміністративного судочинства та не притаманний іншим юрисдикційним видам процесу, тому розглянемо його більш детально.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 9 КАС України, суд вживає визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи [17].

На думку судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Я. О. Берназюка, принцип офіційного з'ясування всіх обставин справ за своїм змістом кореспондується з принципом активної участі суду, принципом доказового або інквізиційного провадження, а також принципом об'єктивної істини [18].

В. С. Стефанюк досліджуючи принцип офіційності та визначаючи його важливість зазначає, що у сфері дії цього принципу суд повинен за власною ініціативою досліджувати фактичні обставини, які мають значення для вирішення правового спору, залучати їх до процесуального провадження та перевіряти їх достовірність. Таким чином, поряд з активністю сторін у доведенні їхніх тверджень, суд також проявляє ініціативу під час розгляду справи. Водночас протилежністю принципу офіційності дослідник визначає принцип змагальності [19, с. 213].

О. М. Нечитайло додержується аналогічної думки, стверджуючи, що офіційність проявляється передусім в активній ролі суду та за своїм змістом певною мірою обмежує дію принципів змагальності та диспозитивності. Це обумовлено специфікою адміністративного судочинства, зокрема особливостями суб'єктного складу учасників процесу та характером публічно-правового спору, у якому сторони нерідко мають нерівні можливості. Як правило, фізичній чи юридичній особі протистоїть адміністративний апарат, що обумовлює необхідність активної ролі суду для забезпечення балансу процесуальних можливостей сторін. У такому випадку суд реалізує положення зазначеного принципу з метою сприяння ефективному захисту прав особи, що узгоджується з імперативними вимогами процесуального законодавства [20, с. 179].

Зауважимо, що вище зазначений науковцями підхід щодо визнання активної ролі суду в процесі доказування отримав своє практичне закріплення у рішеннях Верховного Суду.

Так, колегія суддів у постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 29.11.2019 у справі № 818/154/16 зазначила, що «принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі полягає, насамперед, у активній ролі суду при розгляді справи. В адміністративному процесі, на відміну від суто змагального процесу, де суд оперує виключно тим, на що посилаються сторони, мають бути повністю встановлені обставини справи, щоб суд ухвалив справедливе та об'єктивне рішення. Принцип офіційності, в даному випадку, виявляється у тому, що суд: 1) визначає обставини, які необхідно встановити для вирішення спору; 2) з'ясовує якими доказами сторони можуть обґрунтовувати свої доводи чи заперечення щодо цих обставин; 3) у разі необхідності суд повинен запропонувати особам, які беруть участь у справі, доповнити чи пояснити певні обставини, а також надати додаткові докази» [21].

Наведемо ще один аргумент із судової практики. Колегія суддів у постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 20.03.2023 у справі № 640/9782/21 вказала, що «обов'язок суду встановити дійсні обставини справи при розгляді адміністративного позову безвідносно до позиції сторін впливає з офіційного з'ясування всіх обставин справи як принципу адміністративного судочинства, закріпленого нормами ст. 2 та ч. 4 чл. 9 КАС України, відповідно до змісту якого суд вживає передбачені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи. Тобто, цей принцип зобов'язує суд до активної ролі в судовому процесі для належного встановлення обставин у справі, що розглядається» [22].

Аналогічна позиція висвітлена в постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 23.01.2025 у справі № 400/4829/24, в якій колегія суддів наголосила, що «Верховний Суд у своїх постановах неодноразово підкреслював, що під час вирішення адміністративних спорів, суди насамперед повинні керуватися принципом офіційного з'ясування всіх обставин у справі та

виходячи з презумпції «винуватості» суб'єкта владних повноважень (ст. 77 КАС України)» [23].

Таким чином, законодавець встановлює імперативне правило для адміністративного суду, яким зобов'язує його здійснювати доказування в адміністративному судочинстві та збирати докази у справі, а судова практика Верхового Суду демонструє, зокрема, сталість описаного підходу.

Доказам і доказуванню в адміністративному судочинстві притаманні як загальні правила та вимоги, сформульовані у теорії доказування, так і специфічні особливості, зумовлені публічно-правовою природою відповідних спорів. До таких особливостей, зокрема, належать: 1) участь суб'єкта владних повноважень як специфічного учасника справи; 2) активна роль адміністративного суду у виявленні та витребуванні доказів з метою реалізації принципу офіційного з'ясування всіх обставин справи; 3) особливий розподіл доказового тягара, що проявляється у покладенні на суб'єкта владних повноважень обов'язку доведення правомірності своїх рішень, дій чи бездіяльності.

Враховуючи наведені особливості доказування в адміністративному судочинстві, а також відсутність його легального визначення у чинному КАС України, постає необхідність у формулюванні змісту цієї правової категорії на доктринальному рівні. Це зумовлено тим, що саме через правильне розуміння доказування забезпечується ефективна реалізація процесуальних прав і обов'язків учасників справи, а також досягнення мети адміністративного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення публічно-правового спору.

З огляду на викладене, доказування в адміністративному судочинстві – це діяльність учасників справи та суду з пошуку, збирання, подання, витребування, дослідження, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, які

підтверджують або спростовують заявлені вимоги та заперечення або інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Переходячи до з'ясування сутності поняття «докази» в адміністративному судочинстві, слід констатувати, що дана дефініція відноситься до числа фундаментальних категорій та має суттєве як теоретичне так і практичне значення. Саме від правильного розуміння цього поняття залежить і напрям пошуку доказів, і вміння їх використовувати в процесі встановлення істини.

На перший погляд, питання тлумачення терміну «доказ» в адміністративному судочинстві, видається простим, оскільки є базовим поняттям, яке законодавець чітко визначив у ч. 1 ст. 72 КАС України, як будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [17]. Втім, на нашу думку, таке визначення є не зовсім вдалим, адже не будь-які дані у справі можуть вважатися доказами. Тільки за наявності певних умов відомості (дані) повинні розглядатися як доказ в адміністративному судочинстві. По-перше, якщо такі відомості (дані) містять інформацію про обставини справи, по-друге, якщо вони одержані у передбаченому законом порядку із визначених засобів доказування і по-третє, якщо узгоджуються з іншими доказами у справі та відповідно не викликають сумнівів щодо встановлення дійсних обставин справи.

У ході дослідження поняття «доказ», на наш погляд, потрібно зосередити увагу на його трактуванні не тільки в межах адміністративного судочинства. Вважаємо, що доцільним є розгляд його також у рамках цивільного процесуального права з огляду на множинність теоретичних підходів та відсутність єдності у визначенні змісту цієї правової категорії як у адміністративістів так і у цивілістів.

Наведемо, як приклад, думку М. П. Мельника, який вважає, що доказами є інформація про фактичні обставини, яка у встановленому законом порядку збирається, досліджується та оцінюється адміністративним судом і слугує підставою для встановлення наявності або відсутності обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи і отримується за допомогою відповідних засобів (джерел) доказування [24, с. 273].

Суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду В. М. Бевзенко визначає докази як урегульовану процесуальним законодавством інформацію (фактичні дані), що існує у певній процесуальній формі та надає можливість суду встановити всі обставини публічно-правового спору, які мають значення для правильного вирішення адміністративної справи [25, с. 37].

Натомість, Т. О. Рекуненко у своїх працях вказує, що доказ під час судового розгляду справи – це засіб встановлення істини у справі та інших обставин, що мають значення для її правильного вирішення, отриманим відповідно до вимог процесуального законодавства [26, с. 172].

Я. С. Калмикова у своїх публікаціях зазначає, що доказами в адміністративному судочинстві може бути лише та інформація, на підставі якої особи, які беруть участь у справі, обґрунтовують або спростовують позовні вимоги, а суд установлює наявність чи відсутність фактів, обставини, дій або подій, що мають значення для правильного вирішення справи [27 с. 4].

Е. Ф. Демський вважає, що доказами є фактичні дані, а не самі факти чи обставини, оскільки саме на їх основі адміністративний суд встановлює наявність або відсутність обставин. На його думку, «фактичні дані – це інформація, відомості про акти, дії чи бездіяльність, за допомогою яких можна встановити обставини, що мають значення для правильного вирішення адміністративної справи» [11, с. 147].

Лаконічно, на нашу думку, дає визначення даного поняття вчений М. П. Курило, який вважає, що доказами в будь-якій галузі процесуального

права є доказова інформація, яка стосується предмета доказування та міститься в засобах доказування [28, с. 122]. Разом з тим, ми не можемо у повному обсязі погодитися з наведеним визначенням, оскільки запропонований автором підхід не враховує один з критеріїв доказів – достовірність. Це, у свою чергу не дозволяє визначити таку доказову інформацію переконливою, а отже вона не може бути покладена в основу судового рішення.

З огляду на це, для більш глибокого розуміння правової природи доказів та їх значення у процесі доказування доцільно звернутися до аналізу функцій, які вони виконують в адміністративному судочинстві. Як слушно зазначає С. В. Васильєв, у межах судового доказування докази виконують три взаємопов'язаних функції: 1) накопичувальну, тобто виступають засобом організації доказової діяльності, займаючи в її структурі проміжне місце між метою і результатом пізнавальної діяльності; 2) відображально-інформаційну, оскільки відомості про факти (інформація) відтворюють явища об'єктивної реальності та використовуються у процесі для встановлення істини у справі; 3) посвідчувальну, адже саме за допомогою доказів обґрунтовуються висновки суду та підтверджується правильність прийнятого судового рішення [29, с. 112].

Таким чином, функціональне призначення доказів полягає у забезпеченні достовірності, переконливості та повноти інформації, на підставі якої встановлюються обставини справи. За допомогою доказів реалізується процес доказування, що становить важливу складову процесуальної діяльності, спрямованої на отримання об'єктивних даних для виконання завдань адміністративного судочинства. При цьому зміст доказової діяльності тісно пов'язаний із метою доказування, яка полягає у встановленні істини у справі.

Аналіз запропонованих у науковій літературі дефініцій свідчить про відсутність єдності підходів до розуміння поняття «доказ» в адміністративному судочинстві.

Повністю підтримуємо думку М. П. Мельника, який вважає, що питання про сутність «поняття» в цілому є дуже складною логічною та гносеологічною категорією та на сьогодні відсутня єдина позиція серед дослідників у галузі філософії, психології та логіки щодо розуміння змісту терміна «поняття» [24, с. 269]. Тому вважаємо за потрібним далі в роботі проаналізувати ознаки доказу, оскільки як зазначає академік А. Є. Конверський, «поняття» як форма мислення – це спосіб відображення дійсності, за якого предмет розкривається через сукупність його суттєвих ознак» [30, с. 52].

Вчений М. П. Мельник виділяє такі основні ознаки доказів в адміністративному судочинстві України: 1) наявність будь-яких фактичних даних; 2) використання засобів (джерел) доказування; 3) встановлений законом порядок отримання та дослідження таких даних [24, с. 271-272].

На думку І. Г. Козинець, В. Я. Кравченко ознаками доказів є: 1) наявність будь-яких фактичних даних, на підставі яких суд встановлює обставини справи; 2) відображення реальних фактів об'єктивної дійсності; 3) отримання доказів у встановленій законом процесуальній формі; 4) можливість їх подання у різних формах (пояснення сторін, показання свідків, письмові та речові докази, висновки експертів); 5) відповідність доказів вимогам належності та допустимості; 6) відсутність наперед встановленої сили доказів [31, с. 175].

Аналіз наведених позицій науковців-процесуалістів дає нам підстави виділити такі суттєві ознаки доказів в адміністративному судочинстві: 1) достовірні дані, що узгоджуються між собою; 2) отримані відповідно до встановленого законом порядку; 3) встановлюють обставини публічно-правового спору; 4) специфічний суб'єкт доказування; 5) підтверджуються чітко визначеними засобами доказування.

Дослідивши поняття «доказ» та його ознаки, пропонуємо авторське визначення даної дефініції: доказ в адміністративному судочинстві – це достовірні фактичні дані (відомості), отримані та підтверджені за допомогою

передбачених процесуальним законодавством засобів доказування, подані учасниками справи або витребувані судом, які використовуються для встановлення наявності або відсутності обставин, що мають значення для правильного вирішення публічно-правового спору.

Якщо говорити про засоби доказування, то слід зазначити, що вони знайшли своє законодавче закріплення в ч. 2 ст. 72 КАС України, відповідно до якої, докази встановлюються такими засобами доказування як: 1) письмовими; речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків [17]. Зазначений перелік засобів доказування є вичерпним. Законодавець у ч. 2 ст. 74 КАС України «Допустимість доказів» зазначає, що обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування [17].

Таким чином, категорія засіб доказування має виключно процесуальний характер.

Незважаючи на наявність у тексті процесуального закону терміну «засоби доказування», належне нормативне визначення цього поняття відсутнє. Більше того сам законодавець ототожнює два окремих поняття як «доказ» і «засіб доказування», визначаючи у змісті ч. 2 ст. 72 КАС України письмові, речові та електронні засоби доказування доказами. Натомість висновки експертів та показання свідків законодавець прямо доказами не називає.

У зв'язку з цим, як зазначалося вище, виникає чимало проблем, зокрема логічна та термінологічна.

Досліджуючи аналогічні проблеми в цивільному процесуальному праві О. Ю. Гусєв слушно зазначає таке: «...можна лише здогадуватися, чи то законодавець допустився термінологічної помилки, «обізвавши» засіб доказування доказом, чи то він все-таки вважає доказ єдиним комплексним поняттям, яке складається з кількох частин, одна з яких має відповідати вимозі допустимості» [32, с. 119].

На сторінках юридичної літератури у багатьох науковців спостерігається також ототожнення понять «доказ» і «засіб доказування». Зустрічається такий «феномен» і у судовій практиці. Прикладом може бути роз'яснення, викладене у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду». Так, в абз. 3 п. 13 зазначено, що «докази, які збираються або подаються сторонами (показання свідків, письмові чи речові докази), повинні стосуватися суті спору (предмета та підстави позову)» [33].

Тобто, такий підхід фактично базується на припущенні, що між доказами та засобами доказування можна поставити знак рівності, розглядаючи судові докази як засоби встановлення істини у справі. Проте, методологічна помилковість такого підходу полягає в тому, що і те і інше розглядається як доказ, тобто одним і тим самим терміном позначаються різні категорії [34, с. 114]. Аналогічної думки дотримується С. С. Бичкова, зазначаючи, що не можна ставити знак рівності між поняттями «доказ» і «засіб доказування», бо вони мають різні значення [35, с. 124].

Також багато хто з вчених процесуалістів вважають, що засіб доказування є зовнішнім вираженням доказів, процесуальною формою, процесуальною дією або навіть видом доказу.

Так, наприклад, Г. В. Чурпіта, О. М. Дубенко дотримуються думки, що засоби доказування є процесуальною формою доказів [36, с. 40; 6, с. 11].

О. Ю. Гусєв пропонує визначати засоби доказування, як встановлені нормами права інструменти фіксації та збереження відомостей про важливі обставини справи, що використовуються у процесі доказування [32, с. 119].

Науковець Т. М. Кучер зауважує, що слід чітко розмежовувати такі правові категорії, як «докази» та «засоби доказування», оскільки доказом є інформація

про обставини справи, тоді як форма її закріплення виступає засобом доказування [37, с. 92].

Схожої думки дотримується А. С. Штефан, зазначаючи у своїх працях, що «доказ» і «засоби доказування» співвідносяться як зміст і форма його фіксації. Доказ характеризує інформацію про певні обставини, тоді як засіб доказування відображає об'єктивну форму її вираження. На нерозривний зв'язок між інформацією та формою її вираження вказують вимоги належності та допустимості, яким має відповідати кожен доказ [38, с. 8].

Слід зазначити, що першим з вітчизняних правників-процесуалістів, який визначив «засіб доказування» як передбачені нормами процесуального законодавства способи встановлення даних, що визнаються судом доказами, був М. П. Мельник [39, с. 30].

Такий вчений як О. В. Авраменко, розглядає засоби доказування в адміністративному судочинстві в контексті процесуальних дій, які використовуються судом відповідно до чинного законодавства для встановлення, перевірки й оцінки доказів як інформації, якою учасники справи обґрунтовують свої вимоги і заперечення та які дають можливість суду правильно вирішити адміністративну справу. Такими засобами (процесуальними діями), на його думку, є: вивчення письмових та електронних носіїв інформації; огляд речових доказів; призначення експертизи та вивчення висновків експертів; виклик свідків та надання показань свідками; надання пояснень сторонами, третіми особами та їхніми представниками [40, с. 53].

У своєму дисертаційному дослідженні Т. В. Цюра запропонувала розглядати доказ як окремий елемент засобу доказування, що несе в собі інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, а засіб доказування – як сукупність окремих доказів (елементів), які за цивільним

процесуальним законодавством допустимі для доказування в конкретній справі [41, с. 7].

О. М. Лазько після проведеного порівняльного дослідження правових категорій «доказ» та «засіб доказування» в цивільному судочинстві приходить до висновку, що засіб доказування – це закріплений у законодавстві перелік різновидів доказів, які використовуються судом для встановлення юридично значущих обставин [42, с. 65]. До характерних ознак засобів доказування автор відносить: 1) процесуальну форму вираження доказів, які застосовуються при встановленні обставин справи та ухвалені правильного рішення; 2) регламентованість (визначеність) в Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України); 3) особливий порядок фіксації та подання доказів шляхом використання передбаченого ЦПК України переліку засобів доказування [42, с. 64-65]. Попри наукову цінність такого підходу, вважаємо, що з наведеною позицією не можна повністю погодитися. У запропонованій автором концепції прослідковується переважання класифікаційного підходу над пізнавальним: засіб доказування подається як перелік їх видів, а не як механізм юридичного переконання суду, що є ключовим у доказуванні. Разом із тим визнається обґрунтованою думка про те, що чинний перелік засобів доказування, хоч і закріплений законодавчо як вичерпний, може бути доповнений у майбутньому у зв'язку з науково-технічним прогресом та появою нових способів фіксації доказової інформації.

Нам більше імponує думка В. А. Кройтора, який пропонує вважати засоби доказування інструментом, зазначаючи при цьому, що доведення здійснюється винятково на підставі поданих до суду доказів, отриманих з відповідних засобів доказування, що виступають інструментом доказової діяльності учасників справи [34, с. 116].

Слушно наголошує на важливості засобів доказування Ю. Ю. Цал-Цалко підкреслюючи, що вони є ключовим атрибутом процесу доказування, за

допомогою яких обґрунтовуються вимоги та заперечення сторін і встановлюються обставини справи [43, с. 3].

Згідно Великого тлумачного словника сучасної української мови, «засіб – це певна спеціальна дія, що дозволяє виконати що-небудь, досягти чогось; спосіб; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі; механізми, пристрої і т. ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності» [44, с. 420].

Таким чином, з вище викладеного можемо зробити висновок, що засоби доказування в адміністративному судочинстві – це чітко визначені процесуальним законодавством способи отримання фактичних даних (відомостей), за допомогою яких суд та учасники справи встановлюють наявність або відсутність юридично значущих обставин публічно-правового спору з метою його правильного вирішення.

Слід наголосити, що у науковій літературі також прослідковується змішування та ототожнення таких понять як «джерело доказів» та «засіб доказування». Проте, варто зазначити, що викладені норми у главі 5 КАС України взагалі не містять такого поняття як «джерело». Тільки у ч. 2 ст. 91 КАС України зазначається, що не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини [17]. Таким чином, поняття «джерело» в даній законодавчій нормі використовується виключно у контексті походження фактів, здатних виступати доказами.

Ототожнюючи поняття «засоби доказування» та «джерело доказів», В. В. Самонова зазначає, що під останніми слід розуміти те, звідки надходить інформація про фактичні дані, які мають значення для правильного вирішення справи. При цьому в адміністративному процесі, на думку автора, простежується спроба визначити джерело фактичних даних як таке джерело інформації, з якого бере початок доказова інформація (фактичні дані) [45, с. 203].

М. П. Мельник розглядаючи дане питання вказує, що засоби (джерела) доказування є зовнішнім вираженням доказів [24, с. 272], при цьому він ототожнює «засоби доказування» з «джерелами» не дивлячись на те, що є одним із перших науковців, хто висловився про недоречність такого змішування правових категорій.

С. С. Бичкова також виступає проти змішування поняття «засіб доказування» і «джерело доказів», аргументуючи це тим, що з джерела доказ «береться», а згодом набуває спеціальної процесуальної форми, тобто втілюється у відповідному засобі доказування. На її думку, джерело доказів як процесуальна категорія має важливе значення для правильної кваліфікації судового доказу, оскільки фактичні дані, отримані з джерела, не передбаченого законом, не можуть бути визнані доказом [35, с. 125-126].

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови «джерело – те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало» [44, с. 291]. Відповідно джерело доказу – це те, звідки виходять відомості про обставини справи. Крім того, визначаючи поняття «джерела судового доказу», слід враховувати його практичне значення: суд повинен мати можливість безпосередньо досліджувати здатність джерела сприймати, зберігати та відтворювати відомості щодо обставин справи [39, с. 30].

Вважаємо за необхідність нижче навести приклад розмежування вже досліджених спірних категорій враховуючи тематику дисертаційного дослідження. Засіб доказування – висновок експерта; доказом є фактичні дані (відомості), що встановлені судовим експертом і містяться у змісті його висновку; джерелом доказу є судовий експерт.

Процесуально-правові категорії, як доказ, джерело доказів і засіб доказування мають тісний взаємозв'язок, вони залежать один від одного, але не є тотожними між собою і змішувати їх є грубою помилкою.

Ефективне вирішення публічно-правових спорів в адміністративному процесі значною мірою залежить не лише від наявності доказів або джерел доказування, а й від належного використання передбачених процесуальним законом засобів доказування. До доказів, які збираються або подаються у справі, ставляться вимоги належності та допустимості на їх підтвердження засобів доказування [19, с. 271].

Враховуючи вище викладене, слід констатувати, що відсутність чіткого нормативного визначення поняття «засіб доказування» у КАС України обумовлює неоднозначність тлумачення відповідних положень, що у свою чергу, спричиняє колізійність та логіко-термінологічну невизначеність у застосуванні норм процесуального права. Яскравим прикладом цього є положення ст. ст. 94-100 КАС України, де спостерігається підміна понять «доказ» та «засіб доказування», що порушує системність правового регулювання доказової діяльності в адміністративному судочинстві. У зв'язку з цим, доцільним є внесення термінологічних змін до §3 «Письмові докази» (ст. ст. 94 – 95 КАС України), § 4 «Речові докази» (ст. ст. 96 – 98 КАС України), § 5 «Електронні докази» (ст. ст. 99 – 100 КАС України) шляхом заміни терміна «письмові докази, речові докази, електронні докази» на юридичні конструкції «письмові засоби доказування, речові засоби доказування, електронні засоби доказування». На нашу думку, такий підхід забезпечить більш чітке розмежування елементів інституту доказів та доказування, уніфікованість впродовж усього тексту кодексу та відповідатиме вимогам однозначності їх розуміння (ясність, точність тощо).

Крім того, з метою гармонізації термінології та досягнення семантичної цілісності, необхідно внести зміни до п. 1 ч. 2 ст. 72 КАС України, виключивши із тексту слово «доказами», оскільки його вживання у відповідному контексті не відповідає логіці структурування понять у доказуваному процесі.

На завершення, з метою запобігання неоднозначному тлумаченню дефініції «засоби доказування» та усунення існуючої прогалини в процесуальному законодавстві, вважаємо обґрунтованим доповнення КАС України ст. 72-1 «Засоби доказування» в такій редакції:

«1. Засобами доказування в адміністративному судочинстві є визначені цим Кодексом способи отримання судом та учасниками справи даних, на підставі яких встановлюються обставини (факти), що мають значення для правильного вирішення справи.

2. Перелік засобів доказування, наведений у ч. 2 ст. 72 цього Кодексу».

1.2. Види засобів доказування в адміністративному судочинстві

Однією з невід’ємних складових інституту доказів та доказування є засоби доказування, призначення яких полягає у встановлюванні належних, допустимих та достовірних доказів, що є необхідною передумовою ухвалення законного і обґрунтованого рішення в будь-якій судовій справі.

Як нами вже зазначалося, КАС України, як і інші процесуальні кодекси, не містить нормативного визначення поняття «засіб доказування», але в ч. 2 ст. 72 передбачений їх перелік, який є ідентичним з переліками, що наведені в ч. 2 ст. 76 ЦПК України і ч. 2 ст. 73 Господарського процесуального кодексу України.

Проведена у 2017 році судова реформа зумовила розширення переліку засобів доказування у тому числі в адміністративному судочинстві. Станом на сьогодні до них належать: 1) письмові, речові, електронні; 2) висновки експертів; 3) показання свідків.

У процесі становлення адміністративної юстиції в Україні окремі вітчизняні науковці, зокрема І. Б. Коліушко та Р. О. Куйбіда, на підставі аналізу специфіки та особливостей адміністративного судочинства обґрунтовували

припущення, що найчастіше використовуватимуться письмові засоби доказування і пояснення сторін. На їх думку, саме ці засоби найбільшою мірою відповідають природі адміністративних спорів, тоді як інші види засобів доказування – зокрема показання свідків, висновки судових експертів і речові засоби доказування характеризуються значно меншою поширеністю [46, с. 104].

У науковій літературі сформувалося кілька підходів до розуміння сутності письмових засобів доказування.

Я. С. Калмикова, досліджуючи письмові засоби доказування, дійшла висновку, що до них належить інформація, передана за допомогою знаків (літер, цифр тощо), а також схем [47, с. 106]. При цьому автор ототожнювала письмові засоби доказування з документом.

В. К. Матвійчук та І. О. Хар під письмовими засобами доказування розуміють створені на матеріальному носії у будь-який спосіб письмові знаки, які мають певну систему й структуру та відображають думки (ідеї), що містять інформацію про обставини, важливі для розгляду справи [48, с. 535]. Вважаємо, що дана позиція вчених заслуговує на увагу, оскільки охоплює не лише спосіб і форму фіксації інформації, а й її змістове значення для правильного вирішення справи.

Науковець-цивіліст С. Я. Фурса, ототожнюючи письмовий доказ із засобом доказування, розглядає його як об'єктивну форму фіксації думок людини, оформлених за допомогою впорядкованої системи знаків [1, с. 349].

Складне визначення даного поняття запропонувала, на нашу думку, Д. І. Голопапа, яка також ототожнює письмові докази в адміністративному судочинстві із засобами доказування, визначаючи їх як створені людиною хімічно-механічним способом письмові або графічні знаки, зафіксовані на матеріальному носії й такі, що містять відомості про обставини адміністративної справи та є допустимими для її вирішення [49, с. 40].

Проаналізувавши позиції науковців та незначні відмінності у визначеннях даного поняття, слід зауважити, що вони підкреслюють, що письмові засоби доказування – це створені людиною матеріальні об'єкти із зафіксованою в певній формі інформацією, що має значення для вирішення справи.

Письмовим засобам доказування також характерні певні ознаки. На сьогоднішній день можна говорити про сформовану відносно стабільну систему ознак, водночас слід констатувати, що кожен автор і науковець, аналізуючи засоби доказування, намагається додати власне концептуальне бачення, що у свою чергу призводить до доповнення традиційного переліку ознак новими, авторськими критеріями. У зв'язку з цим видається доцільним класифікувати загальні ознаки на усталені та авторські (концептуально-розширені).

Так, на думку О. М. Нечитайло, письмові засоби доказування в адміністративному судочинстві характеризуються низкою ознак, зокрема: 1) їх формування передбачає здатність особи викладати свої думки у письмовій формі; 2) відомості про факти закріплюються в об'єктивній формі на відповідних матеріальних носіях; 3) фіксація думок людини за допомогою певних знаків (букв, цифр, ієрогліфів тощо); 4) наявність у змісті відомостей про юридично значущі та доказові факти; 5) наявність загальнозрозумілої інформації або розшифрування закодованих даних [50, с. 101].

До вище зазначених ознак В. В. Гордєєв додає авторські, не менш важливі, на нашу думку, ознаки письмових засобів доказування, з якими ми не можемо не погодитися, при цьому відокремлюючи факультативні та другорядні ознаки, а саме: 1) доказове значення має насамперед зміст, а не форма, причому форма є другорядною ознакою; 2) матеріальний носій має бути здатним зберігати інформацію у незмінному вигляді тривалий час; 3) відомості про факти надходять від осіб, які ще не займають процесуального становища сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, експерта. Ця ознака, на думку автора, відмежовує письмові засоби від письмових пояснень сторін і третіх осіб, а

також від висновків експерта; 4) виникають переважно до порушення адміністративного процесу й поза безпосереднім зв'язком із ним, що розглядається як факультативна ознака [51, с. 71].

Не погоджуючись з частиною запропонованих В. В. Гордєєвим ознак науковиця Д. І. Голопапа зазначає, що деякі з них не можуть слугувати для розкриття сутності власне письмових засобів доказування, оскільки є лише наслідком прояву інших ознак. На її думку, значна кількість письмових засобів, що містяться в матеріалах адміністративної справи, формується її учасниками саме у зв'язку з розглядом справи [49, с. 33]. На жаль, ми не можемо погодитися із зазначеним, враховуючи, по-перше, що письмові засоби, які формуються (створюються) учасниками в адміністративному судочинстві безпосередньо під час розгляду справи, як правило набувають статусу процесуальних документів, а не письмових засобів доказування. Винятком може бути ситуація, коли у відповідь на запит учасника справи, який створений і направлений під час судового провадження, надходять документи, що містять дані або відомості, які мають значення для справи, і за певних процесуальних умов можуть бути використані як письмові засоби доказування. По-друге, автор не роз'яснив, які саме із запропонованих ознак не розкривають сутності письмових засобів та які з них є похідними від інших ознак.

Я. С. Калмикова досліджуючи ознаки письмового засобу доказування як документу, відокремлює дві групи – матеріальні та процесуальні ознаки. До матеріальних ознак автор відносить, зокрема: 1) об'єктивну (матеріальну) форму вираження; 2) втілення думок людини, тобто суб'єктивний аспект; 3) вплив особистих якостей людини на формування (освіта, спеціальність, вік, спостережливість тощо); 4) відображення інформації у вигляді сукупності знаків (букв, цифр, ієрогліфів тощо); 5) джерелом походження виступає відповідний орган, організація чи конкретна особа; 6) є носієм певної інформації про обставини події; 7) наявність відповідних реквізитів, оскільки

анонімний лист не може розглядатися в якості документу, який хоча і містить потрібні реквізити, але в ньому знаходиться інформація, яка не підлягає перевірці; 8) є носієм інформації про обставини справи, які підлягають доказуванню; 9) доказова інформація може мати різноманітні форми: а) літературну (протоколи процесуальних дій), б) графічну (схеми, плани земельних ділянок, графічні матеріали та ін.), в) фотографічну (фотокартки, фото таблиці та ін.). До процесуальних ознак автор віднесла: 1) набуття значення письмового засобу шляхом додержання процесуальної форми; 2) витребування його судом в порядку забезпечення доказів з урахуванням відповідних вимог КАС України; 3) ухвалення відповідної постанови та 4) надання безпосередньо до суду; 5) можливість повернення оригіналу документа власнику після розгляду справи судом [47, с. 86-87].

Традиційно до письмових засобів доказування відносяться документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору.

У науковій літературі термін «документ» має багатозначний характер і розглядається крізь призму різних підходів – юридичного, інформаційного, архівного тощо.

Згідно з визначенням, наведеним у юридичному словнику, документ (лат. documentum – вірець, посвідчення, доказ) – письмовий акт, здатний служити доказом юридичних відносин або фактів, що спричиняють правові наслідки; матеріальний об'єкт, у якому міститься певна інформація [52, с. 209].

Визначення даного терміну міститься і в нормативно-правових актах. Так, Закон України «Про інформацію» визначає документ як матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі і просторі (ч. 1 ст. 1) [53]. Інше визначення терміну «документ» міститься в Законі України «Про обов'язковий примірник документів». Відповідно до ст. 1 зазначеного законодавчого акту, документ –

матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації, зафіксованої на папері, магнітній, кіно-, фотоплівці, оптичному диску або іншому носіїві [54].

Таким чином, дослідження положень чинного законодавства України вказує на те, що термін «документ» не має єдиного нормативного тлумачення.

Науковець І. В. Царьова вважає, що юридичне визначення поняття «документ» дещо відрізняється від наведених вище понять і схиляється до думки, що в адміністративному праві поняття «документ» вживається насамперед для характеристики функцій різних адміністративних органів, визначення змісту і форми актів управління, а також реєстрації актів громадського стану [55, с. 30-31].

На думку В. В. Гордєєва, з якою ми повністю солідарні, при розгляді судом адміністративних справ доказове значення мають документи з такими ознаками: а) містять відомості, які можуть бути перевірені, а їх носій є відомим; б) зміст документа відповідає компетенції установ, підприємств, організацій, посадових осіб або громадян, які його видали; в) містить відповідні реквізити, зокрема встановлений для даного документа перелік відомостей, підписи, печатки тощо; г) одержаний законним шляхом; г) зафіксовані відомості про факти та обставини мають значення для конкретної справи [51, с. 73].

Переходячи від аналізу поняття документа до класифікації документів, слід зазначити, що в адміністративному судочинстві та у правовій науці в цілому закріпився традиційний підхід до їх поділу за трьома основними критеріями:

1) за суб'єктом формування поділяються на офіційні та неофіційні. Офіційними є документи й акти, що видаються державними органами, органами місцевого самоврядування, державними підприємствами та установами, громадськими організаціями та посадовими особами. До цієї групи також належать ділові листи. Неофіційними є документи, що виходять від приватних

осіб – громадян, осіб без громадянства, іноземців, зокрема листування ділового та особистого характеру, різні записи, щоденники, рукописи [47, с. 87-89].

2) за характером змісту – розпорядчі та довідково-інформаційні. Розпорядчі містять у собі волевиявлення уповноваженого суб'єкта, зміст яких свідчить про факти, що мають владно-розпорядчу спрямованість та характеризуються волевим критерієм. Прикладом можуть слугувати акти публічного адміністрування, а також акти підприємств, установ, організацій, прийняті у межах їх компетенції. Довідково-інформаційними є письмові документи, які містять інформацію (відомості) про наявність або відсутність певних фактів, зокрема довідки, звіти, акти, листи, повідомлення [47, с. 89-90].

3) за характером джерел формування – оригінали та копії. Такий поділ має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки прямо відображений в положеннях КАС України, зокрема у ст. 94 і ст. 95, які регулюють порядок подання та повернення письмових документів.

Оригінал документу – це основний, перший і єдиний його примірник, який містить належні реквізити, підпис уповноваженої особи, а в разі потреби – відповідний штамп або печатку. Копія є точним відтворення оригіналу [55, с. 34], виготовленим за допомогою засобів копіювально-розмножувальної техніки або багатофункціональних пристроїв.

Слід зауважити, що відповідно до вимог КАС України, письмові засоби доказування подаються до суду в оригіналі і повертаються останнім до набрання судовим рішенням законної сили за клопотанням осіб, які їх подали, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи або подаються належним чином засвідчені копії документів. При цьому учасник справи, який подає письмовий документ у копіях, у тому числі електронних, повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу письмового документу і обов'язково, враховуючи положення ст. 79 КАС України заздалегідь направити або надати копії іншим учасникам справи.

Копії документів мають юридичну силу, якщо їх засвідчено в порядку, встановленому чинним законодавством (ч. 4 ст. 94 КАС України). На нашу думку, на цю вимогу процесуального закону потрібно звернути увагу, адже правила засвідчення копій документів в нашій державі визначені Національним стандартом України «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів ДСТУ 4163:2020», який затверджено наказом Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 01.07.2020 № 144. Пунктом 5.26 передбачено, що напис про засвідчення копії документа складається зі слів «Згідно з оригіналом», найменування посади, особистого підпису особи, яка засвідчує копію, її власного імені та прізвища, дати засвідчення копії та проставляється нижче реквізиту документа «Підпис» [56]. Схожа норма міститься у Правилах організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.06.2015 № 1000/5. Так, відповідно до п. 8 глави 11 розділу II зазначених Правил копія набуває юридичної сили лише у разі її засвідчення в установленому порядку. Напис про засвідчення копії документа складається зі слів «Згідно з оригіналом», найменування посади, особистого підпису особи, яка засвідчує копію, її власного імені та прізвища, дати засвідчення копії та проставляється нижче реквізит документа «Підпис». Напис про засвідчення копії скріплюється печаткою установи (без зображення герба) або печаткою структурного підрозділу (служби діловодства, служби кадрів, бухгалтерії тощо) установи (за наявності) [57].

З вище викладеного можемо зробити висновок, що ключовими умовами визнання копії документа письмовим засобом, який може бути покладений в основу доказування обставин справи, є її посвідчення в установленому порядку

та дотримання процесуального обов'язку щодо своєчасного направлення копії іншим учасникам справи.

Щодо юридичної сили електронної копії документу як письмового засобу доказування, варто зазначити, що в процесуальних кодексах вперше з'явилося дане поняття після судової реформи 2017 року разом з новим видом засобів доказування – електронним, що зумовлено активною цифровізацією та розвитком електронного документообігу. Водночас законодавство не дає чіткого визначення дефініції «електронна копія письмового засобу доказування», проте містить поняття «електронна копія оригіналу паперового документа (фотокопія)».

Так, відповідно до пп. 8 п. 6 Розділу I Типової інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 55, електронна копія оригіналу паперового документа (фотокопія) – це візуальне подання паперового документа в електронній формі, отримане шляхом сканування (фотографування) паперового документа, відповідність оригіналу та правовий статус якого засвідчено кваліфікованою печаткою або удосконаленою електронною печаткою, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронної печатки, установи [58]. На електронну копію письмового документу повинен бути обов'язково накладений кваліфікований електронний підпис, але такий засіб доказування не буде вважатися електронним, оскільки виступає виключно формою письмового документу.

Ураховуючи зазначені норми та беручи до уваги, що матеріальним носієм письмового засобу доказування традиційно у сучасному світі виступає папір, можна стверджувати, що поняття «електронна копія письмового засобу доказування» та «електронна копія оригіналу паперового документа» рівнозначні за суттю.

З урахуванням викладеного доцільно перейти до аналізу наступного засобу доказування в адміністративному судочинстві – електронного.

Під електронними засобами доказування прийнято розуміти інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для вирішення справи. До їх складу, зокрема, відносять: 1) електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо); 2) веб-сайти (сторінки); 3) текстові, мультимедійні та голосові повідомлення; 4) метадані; 5) бази даних та інші дані в електронній формі [17]. Як можна помітити, зазначений перелік не є вичерпним з огляду на постійний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що впливає на форми і способи подання електронних доказів.

Інформація в електронній (цифровій) формі може зберігатися, зокрема на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [17].

До ознак електронних засобів доказування А. В. Зленко, Г. В. Муляр, О. С. Ховпун відносять: нематеріальний характер їх існування; необхідність використання спеціальних технічних засобів для їх дослідження; можливість перенесення або копіювання на різні електронні носії чи пристрої тощо [59, с. 106].

Науковець О. В. Гаран визначаючи електронні засоби доказування самостійною категорією, описав притаманні їм ознаки, поділивши їх на два види: 1) загальні ознаки, характерні для всіх засобів доказування; 2) спеціальні ознаки, притаманні виключно електронним. Враховуючи, що загальні ознаки засобів доказування вже досить ретельно досліджені, вважаємо за необхідне зупинитися на другій групі ознак, до якої автор відніс: 1) використання спеціальних технічних засобів і систем під час створення та відтворення електронних даних; 2) збереження незмінності електронних даних під час їх

перенесення з одного пристрою на інший; 3) можливість одночасного існування оригіналу у кількох місцях; 4) нематеріальний характер існування; 5) можливість дистанційного впливу на дані; 6) регулювання правовідносин, пов'язаних з електронними даними, значною кількістю нормативних актів; 7) здатність містити різноманітні види інформації; 8) постійна трансформація правової природи електронних засобів доказування; 9) безстроковість їх збереження [60, с.132].

Враховуючи положення КАС України інформація в електронній (цифровій) формі подається до суду: 1) в оригіналі; 2) в електронній копії, на яку обов'язково накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» (з грудня 2022 року); 3) в паперовій копії, що посвідчена в порядку, визначеному законом. При цьому, законодавець наголошує на тому, що така паперова копія не набуває статусу письмового документа.

З даного приводу у постанові від 11.12.2025 Велика Палата Верховного Суду у справі № 990/410/24 прийшла до висновку, «що паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом, однак є однією з форм, у якій учасник справи має право подати електронний доказ (ч.3 ст. 99 КАС України), за умови її посвідчення в порядку, визначеному законом. У свою чергу, паперова копія електронного доказу є лише засобом встановлення даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Саме по собі подання електронного доказу в паперовій копії дійсно не робить такий доказ недопустимим. Суд може не взяти до уваги копію (паперову копію) електронного доказу у випадку, якщо оригінал електронного доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу. Отже, за умови

невизнання стороною паперової копії електронного доказу, саме можливість перевірити оригінал та встановити його достовірність є критерієм, за яким суд визнає допустимість такого доказу» [61].

Варто зазначити, що електронні засоби доказування не можна вважати новим видом засобів доказування, адже їх нормативне закріплення у процесуальному законодавстві України відбулося, як вже зазначалося, наприкінці 2017 року. Однак на сьогоднішній день залишається ряд невирішених проблем, зокрема їх оформлення, використання, подання до суду та навіть дослідження. Зазначені проблеми пов'язані в першу чергу з тим, що процесуальний закон ототожнює електронний доказ із електронним засобом доказування, містить загальні приписи та вимоги до них, як наприклад, до письмових засобів, не наводячи визначення таким поняттям як «оригінал», «електронна копія» та «письмова копія» інформації в електронній (цифровій) формі.

У межах даного підрозділу нижче спробуємо проаналізувати лише актуальний аспект проблематики електронних засобів доказування, шляхом зіставлення наукових підходів та практичних висновків, сформульованих представниками судової гілки влади.

Так, досліджуючи особливості електронних засобів доказування цивіліст А. С. Штефан висловила думку, що електронний цифровий об'єкт виникає у певному середовищі та в подальшому може копіюватися на різні носії. Відповідно, оригіналом електронного засобу доказування є об'єкт, первинно створений у певному середовищі, тоді як його електронними копіями виступають примірники, створені шляхом відтворення оригіналу. Відмінність між ними полягає у тому, що під час копіювання, в залежності від виду об'єкта, його метадані можуть відтворюватися частково або не відтворюватися взагалі, тоді як у копії виникають власні метадані, зокрема дата і час її створення або збереження на відповідному носії [62, с. 68]. З даною позицією автора ми

можемо частково погодитися, натомість колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду прийшла до протилежного висновку.

Відповідно до постанови від 18.11.2021 у справі № 0540/7665/18-а зазначений суд застосував до адміністративної справи висновок, викладений у постанові Верховного Суду у складі Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 10.09.2020 у справі № 751/6069/19, згідно якого: «Відповідно до ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 року № 851-IV у випадку зберігання інформації на кількох електронних носіях кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа. Матеріальний носій – лише спосіб збереження інформації, який має значення тільки коли електронний документ виступає речовим доказом. Головною особливістю електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. Один і той же електронний документ (відеозапис) може існувати на різних носіях. Всі ідентичні за своїм змістом примірники електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом та датою створення. Долучений слідчим до матеріалів провадження в якості речового доказу DVD-R диск з відеозаписом обставин події був виготовлений у зв'язку із необхідністю надання інформації, яка має значення у кримінальному провадженні та є самостійним джерелом доказу похідним від інформації, що зберігається на комп'ютері в електронному вигляді у виді файлів. Таким чином, записаний на оптичний диск – носій інформації електронний файл у вигляді відеозапису є оригіналом (відображенням) електронного документа» [63].

Наступною актуальною проблемою є передбачена процесуальним законодавством вимога подання оригіналів інформації в електронній (цифровій) формі. Потрібно наголосити, що у ряді випадків така процесуальна вимога

втрачає практичну доцільність, особливо коли електронні дані розміщені на веб-сайтах чи на веб-сторінках.

У даному випадку оригіналом веб-сайту або веб-сторінки є об'єкт, який містить сукупність даних, доступ до якого здійснюється за відповідною адресою в мережі Інтернет (URL) та який зберігається на жорсткому диску (дисках) серверу (серверів) надавача послуг хостингу. Подання до суду такого «оригіналу» фактично вимагало б вилучення серверного обладнання або його носіїв інформації, що призвело б до припинення функціонування веб-ресурсу та потенційного порушення прав його власників [62, с. 70].

З метою встановлення та фіксації змісту інформації в електронній (цифровій) формі, КАС України передбачено можливість здійснення судом огляду веб-сайтів, веб-сторінок та інших онлайн-ресурсів за заявою учасника справи або з власної ініціативи. Дослідження інформації в електронній (цифровій) формі також здійснюється судом шляхом огляду. Водночас, зміст таких електронних даних може бути змінений зацікавленими особами, що ставить під сумнів їхню достовірність та автентичність.

На нашу думку, потенційний учасник адміністративної справи до відкриття провадження має можливість самостійно здійснити фіксацію змісту відповідних електронних даних шляхом звернення до фахівців, які володіють спеціальними знаннями у галузі комп'ютерної техніки, із письмовою заявою про проведення експертного дослідження. Найчастіше такими фахівцями і спеціалістами виступають судові експерти, які за результатами проведення дослідження оформлювали відповідний висновок. Безперечно, ми погоджуємося з позицією науковців та практикуючих юристів, що запропонований варіант фіксації інформації в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи та розміщена на веб-сайті чи на веб-сторінці, є ризикованим для учасника справи. Це зумовлено тим, що під час судового розгляду такий висновок за результатами експертного дослідження може не

братися судом до уваги або ж визнаватися неналежним доказом у справі. Висновок експертного дослідження не є тотожним висновку експерта як результату судової експертизи, однак це не виключає можливості його дослідження та використання у статусі письмового засобу доказування. Пов'язано це з тим, що інформація, викладена у висновку за результатами експертного дослідження, підлягає перевірці судом, що свідчить про можливість її врахування як даних, отриманих від особи, яка володіє спеціальними знаннями, з метою формування внутрішнього переконання суду при оцінці доказів. Підтвердження зазначеного є судовою практикою. Так, у рішенні Одеського окружного адміністративного суду від 13.11.2023 у справі № 420/3922/23 суд дослідив наданий позивачем висновок експертного дослідження Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України від 19.07.2023 року № ЕД-19-23/39755-КТ як письмовий засіб доказування. З метою перевірки викладеної у ньому інформації та пояснень представника відповідача суд також здійснив самостійне дослідження сторінки сайту Курісовської сільської ради Березівського району Одеської області в порядку ст. 219 КАС України. За результатами розгляду справи суд задовольнив позовні вимоги та стягнув з відповідача витрати на проведення експертного дослідження. Вказане судове рішення не було оскаржене в апеляційному та касаційному порядку та набрало законної сили. Таким чином, наведений приклад свідчить про те, що суди на практиці оцінюють та враховують інформацію, викладену у висновках експертних досліджень, у разі її відповідності предмету доказування, визнаючи такі документи письмовими засобами доказування [64].

Більш того, Кіровоградський окружний адміністративний суд в ухвалі від 29.05.2020 у справі № 340/1665/20 зазначив, що «сторона позивача не позбавлена можливості самостійно зафіксувати зміст веб-сторінки у мережі Інтернет, враховуючи те, що на території України діють підприємства, які

надають послуги з проведення фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з видачею експертних висновків, а також видачі довідок з відомостями про власників веб-сайтів/реєстрів доменних імен або інформацією про їх встановлення» [65].

Отже, результат фіксації інформації в електронній (цифровій) формі особами, які володіють спеціальними знаннями, зокрема фахівцями чи експертами за самостійним зверненням потенційного учасника справи вважається доказом, що встановлений письмовим засобом доказування.

Наступними засобами доказування в адміністративному судочинстві є речові, під якими слід розуміти предмети матеріального світу, що своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи [17]. В теорії доказів вони отримали назву «німі свідки» чи «німі учасники процесу», тобто предмети, на яких збереглися сліди або відбитки певних дій та подій. Їхня цінність полягає в здатності відображати різноманітні зв'язки між явищами, наприклад, причинно-наслідкові, часові, просторові тощо.

Однак, деякі дослідники вважають, що речові засоби доказування у межах адміністративного судочинства наразі використовуються вкрай рідко [50, с. 110]

Натомість О. Г. Круглов дотримується думки, що речові засоби доказування містять інформацію, яка має суттєве значення для встановлення об'єктивної істини, зокрема щодо винності чи невинності осіб, а також наявності або відсутності у суб'єктів відповідних прав. Тому, така інформація отримана з предметів матеріального світу з дотриманням установлених вимог, підлягає перевірці та оцінюванню в межах адміністративної справи [66, с. 161].

В. К. Матвійчук та І. О. Хар вважають, що речові засоби доказування – це предмети матеріального світу, які у встановленому процесуальному порядку були зібрані, перевірені та оцінені, а їхні властивості відображають обставини, що мають значення для справи. Це свідчить, на думку авторів, про те, що

носіями відповідної інформації виступають не лише люди та створені ними письмові документи, а й інші об'єкти матеріального світу. Серед інформації, яку можуть містити такі об'єкти, важливе місце посідає та, що є необхідною для встановлення об'єктивної істини та прийняття обґрунтованого правозастосовного акту [48, с. 543].

Я. С. Калмикова пропонує речові засоби доказування в адміністративному судочинстві розглядати комплексно, а саме як: а) предмети матеріального світу й матеріальні сліди, що відображають інформацію, яка підлягає судовому дослідженню; б) речі та їх властивості; в) повідомлення і джерело його інформації; г) магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію про важливі обставини справи [47, с. 181]. Безумовно, повністю поділяти позицію автора не видається можливим, оскільки наведені твердження не враховують зміни до КАС України, внесені наприкінці 2017 року, внаслідок яких речові засоби доказування законодавчо не ототожнюються з електронними засобами доказування.

На думку О. В. Авраменко, речові засоби доказування слід розглядати як об'єкти матеріального світу, які завдяки своїм властивостям і характеристикам здатні відображати та передавати інформацію про обставини, факти чи події, які мають значення для вирішення справи по суті [40, с. 115].

Отже, речові засоби доказування доцільно розглядати не як «річ у собі», а як предмет, тобто матеріальний об'єкт у сукупності з його властивостями, якостями і станом, які об'єктивно пов'язані з обставинами предмета доказування або проміжними фактами, унаслідок чого він несе інформацію про них. При цьому зміст речових засобів доказування формують лише ті матеріальні властивості предмета, які є доступними для безпосереднього сприйняття судом [51, с. 83].

Схожої думки дотримується О. М. Лазько, який вважає, що зміст речових засобів доказування формується сукупністю матеріальних і фізичних ознак та

стану відповідного предмета, зокрема його розміром, геометричною формою, властивостями матеріалу, кольором, запахом та іншими характеристиками. Вказані ознаки можуть бути безпосередньо сприйняті судом і учасниками процесу, а також підлягають належній процесуальній фіксації, зокрема шляхом їх відображення у протоколі огляду [42, с. 184].

Зауважимо, що процесуальний закон встановлює спеціальний порядок зберігання, огляду, дослідження та повернення предметів матеріального світу в адміністративному судочинстві, що притаманний виключно речовим засобам доказування.

Предмети матеріального світу, що встановлюються речовими засобами доказування подаються учасниками адміністративної справи і відповідно приймаються судом одночасно з процесуальним документом – позовною заявою, відзивом або клопотанням (заявою) про долучення такого доказу до матеріалів справи або супровідним листом за результатами витребування доказу судом. Такі докази зберігаються в матеріалах справи, за винятком тих, що мають властивість швидко псуватися. Після проведення огляду та дослідження судом, речові засоби доказування можуть бути повернуті лише за клопотанням особи, яка їх подала, за умови, що таке повернення не перешкоджатиме всебічному та об'єктивному розгляду справи. У разі відсутності такого клопотання або його незадоволення судом, речові засоби доказування продовжують зберігатися в матеріалах справи або за окремим описом здаються до камери схову речових доказів суду і повертається після набрання судовим рішенням законної сили. У зв'язку з цим, відповідно до Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 814, у суді обладнується спеціальне приміщення (сховище, камера схову) зі стелажми, решітками на вікнах, оббитими металом дверима, охоронною та протипожежною

сигналізацією. У разі відсутності такого приміщення виділяється сховище (сейф, металева шафа достатнього розміру) [67].

Після повернення предметів матеріального світу, що встановлюються речовими засобами доказування відповідним особам, що їх надали до матеріалів адміністративної справи долучаються розписки, що підтверджують факт їх отримання.

Предмети матеріального світу, що встановлюються речовими засобами доказування, які не можуть бути доставлені до суду, зберігаються за місцем їх знаходження. У такому разі обов'язковим є детальний опис таких предметів у протоколі огляду. За наявності технічної можливості та з урахуванням доцільності, істотні характеристики таких предметів мають бути зафіксовані шляхом фотозйомки, відеозапису або іншими засобами фіксації. Після проведення відповідної фіксації вони підлягають опечатуванню для забезпечення їх збереження та первинного вигляду, а протокол огляду разом із зображенням (фото, відео) додаються до матеріалів справи. У подальшому, враховуючи вимоги КАС України такі протоколи огляду оголошуються в судовому засіданні.

Попри те, що речові засоби доказування в адміністративному судочинстві, на відміну від інших галузей процесуального права, не належать до поширених засобів, вбачається необхідність приділити їм більшу увагу. Це зумовлено тим, що такий засіб доказування може бути не менш інформативним та містити відомості про обставини, що мають юридичне значення для справедливого та об'єктивного розгляду справи.

Дослідивши засоби доказування в адміністративному судочинстві, нами зроблено висновок, що найменш поширеним і найскладнішим засобом доказування в адміністративному судочинстві, через особливість спорів, є показання свідків.

Насамперед це пов'язано з тим, що по-перше, джерелом фіксації, збереження та передачі інформації суду є людина, якій притаманні індивідуальні риси особистості (рівень інтелекту, особливості мислення, емоційний стан тощо), а по-друге, здатність до сприйняття та відтворення минулих подій, які становлять інтерес для суду під час розгляду справи. Все це може істотно вплинути на повноту і об'єктивність показань та в результаті на достовірність та оцінку таких свідчень, оскільки показання повинні бути розгорнутими, детальними, логічними і послідовними, містити інформацію про обставини, які мають суттєве значення для справи та дозволяють відтворити всі події, які мали місце у минулому.

Показання свідка, відповідно до ч. 1 ст. 91 КАС України є повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи [17]. Якщо свідок не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини, його показання не є доказом (ч. 2 ст. 91 КАС України). Не має доказового значення і показання з чужих слів, якщо вони не підтверджуються іншими допустимими доказами у справі. Якщо показання ґрунтуються на повідомленні іншої особи, така особа відповідно до вимог КАС України має бути допитана судом. Попри те, що таке правило є позитивним досягненням процесуального законодавства, в адміністративному судочинстві на сьогоднішній день відсутня чітко визначена процедура виклику особи, чию інформацію було озвучено свідком у його показаннях. Враховуючи положення ч. 1 ст. 92 КАС України вбачається, що ініціатива виклику має надходити від учасника справи, який викликав свідка, що надав показання з чужих слів або з ініціативи суду, враховуючи положення ч. 2 ст. 65 КАС України.

У процесуальній науці існують різні підходи до визначення поняття «показання свідка».

Заслуговує на увагу підхід В. В. Гордєєва, згідно з яким показання свідка в адміністративному судочинстві являють собою відомості, що повідомляються особою під присягою та мають значення для справи [51, с. 60].

На думку О. М. Лазько показання свідка як засіб доказування являють собою процесуальне оформлене повідомлення особи про відомі їй обставини, що входять до предмету доказування, включаючи відомості про юридично значущі факти, події, дії і стан та інші обставини, які мають значення для справи [42, с. 124].

Я. С. Калмикова зазначає, що свідком є особа, яка безпосередньо чи опосередковано сприймала інформацію про обставини справи, і яка в подальшому використовується для формування доказової бази з метою встановлення істини у справі [68, с. 119].

Згідно зі ст. 65 КАС України свідком в адміністративній справі може бути будь-яка особа, якій відомі обставини, що належать з'ясувати [17]. З огляду на те, що законодавець визначає свідка як будь-яку особу, може помилково здатися, що закон не встановлює жодних обмежень щодо особи свідка. Однак, не можуть бути допитані як свідки: 1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання; 2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги або послуг медіації під час проведення позасудового врегулювання спору, – про такі відомості; 3) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 4) судді та присяжні – про обставини обговорення питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, або про інформацію, що стала відома судді під час врегулювання спору за його участю; 5) інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість

якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди (ч. 1 ст. 66 КАС України) [17].

Потрібно зазначити, що не в кожному випадку особа, якій відомі певні обставини справи, може бути допитана як свідок, оскільки національним процесуальним законодавством передбачено існування інституту «іmunітету свідка». Такий інститут відомий ще за часів римського права і на сьогодні використовується здебільшого у кримінальному та цивільному судочинстві.

У науці процесуального права сформувалося розуміння, що іmunітет свідка поділяється на два типи: обов'язковий і факультативний. Обов'язковий він же абсолютний, передбачає заборону допиту свідка в цілому, приклади яких наведені вище і закріплені у п.п. 1-4 згаданих нами ч. 1 ст. 66 КАС України. Факультативний – свідок надає показання виключно за згодою, маючи законні підстави для відмови від дачі показань. Прикладом може бути відмова свідка від давання показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть привести до юридичної відповідальності для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів (ч. 1 ст. 67 КАС України). Така відмова є конституційним правом особи, закріплене у ст. 63 Основного закону України. Факультативний іmunітет свідка також є у осіб, правовий статус яких визначений законом чи міжнародним договором (п. 5 ч. 1 ст. 66 КАС України), у осіб, які мають дипломатичний іmunітет та у представників дипломатичних представництв (ч. 2 ст. 66 КАС України). Останні не можуть бути допитувані як свідки без згоди дипломатичного представника.

Зауважимо, що особа стає свідком з моменту її виклику повісткою. Такому виклику за ініціативою учасника справи передують процесуальна дія у чітко визначеному законодавцем часовому проміжку, у вигляді подання заяви. Заява

повинна бути мотивованою, із обов'язковим зазначенням персональних даних свідка (прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання чи перебування, роботи) і обставин про які він може свідчити. У випадку, коли обставини не входять до предмета доказування у справі, суд відмовляє у задоволенні такої заяви.

Подання заяви про виклик свідка в судове засідання відповідно до ч. 3 ст. 92 КАС України здійснюється до або під час підготовчого судового засідання, а якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження – до початку першого судового засідання у справі [17].

У разі задоволення клопотання учасників справи про виклик свідка в судове засідання або якщо свідок викликається за ініціативою суду, останній виносить відповідну ухвалу. Інформація про виклик свідка може бути зазначена в ухвалі про відкриття провадження у справі. У будь якому випадку, в тій чи іншій ухвалі суд обов'язково попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання (ст. 384 Кримінального кодексу України) чи відмову від давання показань на вимогу суду (ст. 385 Кримінального кодексу України).

Статтею 93 КАС України визначено, що сторони, треті особи та їхні представники за їх згодою, в тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено цим Кодексом, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи [17]. Положення ст. 216 КАС України передбачає, що порядок допиту зазначених учасників процесу є аналогічним порядку допиту свідка, встановленому у ст. ст. 212-214 КАС України. Такий підхід, на наш погляд, свідчить про прагнення законодавця визнати показання сторін, третіх осіб та їх представників самостійними засобами доказування. Однак, у ч. 2 ст. 72 КАС України ці показання не відокремлені у самостійний засіб доказування, що створює правову невизначеність. Водночас прирівнювати показання сторін, третіх осіб та їхніх представників до показань свідка видається юридично необґрунтованим,

оскільки зазначені особи мають різний процесуальний статус. Свідок – це учасник судового процесу, який сприяє здійсненню судочинства, не є суб'єктом доказування і за своєю природою не має правового або матеріального інтересу у вирішенні справи. Натомість сторони, треті особи та їх представники мають розширені процесуальні права порівняно зі свідком, беруть активну участь у доказуванні та є заінтересованими у результатах розгляду справи.

У зв'язку з цим статус показань сторін, третіх осіб та їх представників в адміністративному судочинстві, на нашу думку, залишається не зрозумілим і потребує подальшого нормативного уточнення.

Серед численних засобів доказування, описаних вище та передбачених адміністративним процесом, особливе місце посідає висновок експерта, оскільки дозволяє встановити фактичні обставини справи за результатами проведення судової експертизи і застосування спеціальних знань, що виходять за межі загально-правової обізнаності суду.

Під висновком експерта законодавець розуміє докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені перед експертом, складений у порядку, визначеному законодавством (ч. 1 ст. 101 КАС України) [17].

Висновок експерта в адміністративному судочинстві – це в першу чергу результат судової експертизи. У правовій науці та законодавстві України терміни «експертиза» та «судова експертиза» часто вживаються як синоніми, однак між ними існує суттєве змістове розмежування.

Аналізуючи ці дві категорії, насамперед слід визначити загальне тлумачення поняття «експертиза», звернувшись до енциклопедичних довідників.

Загальне тлумачення поняття «експертиза», як наведено у фахових енциклопедичних джерелах, визначається як одна з форм використання досягнень сучасної науки і техніки для встановлення об'єктивної істини в

справі [52, с. 221]. У той же час «судова експертиза» розглядається як регламентована процесуальним законом діяльність спеціалістів відповідної галузі знань по дослідженню конкретних обставин кримінальної чи цивільної справи з метою встановлення фактів, що мають істотне значення для досягнення об'єктивної істини [52, с. 785].

Підтримуємо думку науковців, які схильні вважати, що «судова експертиза» є різновидом експертизи, при цьому не ототожнюючи їх між собою. Ключовою особливістю судової експертизи є її процесуальна регламентація та оцінка її результатів у вигляді висновку експерта безпосередньо судом на рівні з іншими доказами в адміністративній справі.

Правова природа висновку експерта як засобу доказування, його процесуальне оформлення та особливості дослідження і оцінки судом в адміністративному судочинстві будуть розкриті в подальших розділах дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 1

Провівши теоретико-правовий аналіз доказування, доказів та засобів доказування в адміністративному судочинстві України можна зробити такі висновки:

1. Доказування у сучасному адміністративному судочинстві є основним і динамічним напрямом діяльності учасників справи та суду під час розгляду публічно-правового спору, який для позивача розпочинається до відкриття судового провадження. У цьому процесі ключову роль відіграють не тільки докази, а й засоби доказування, за допомогою яких вони встановлюються. Сприйняття судом відомостей, що мають доказове значення, відбувається опосередковано – не через сам матеріальний об'єкт, а через інформаційний зміст, що з нього отримано. Такий зміст, будучи відображеним у відповідному засобі доказування, стає предметом судового пізнання та може набути статусу

доказу у справі. Оскільки доказування є процесуально врегульованою діяльністю, будь-яке відхилення від вимог адміністративного процесуального законодавства при його здійсненні є неприпустимим.

2. Аналіз наукових підходів дозволив сформулювати авторські визначення понять «доказування», «доказ» та «засіб доказування». Зокрема, доказування в адміністративному судочинстві – це діяльність учасників справи та суду з пошуку, збирання, подання, витребування, дослідження, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, які підтверджують або спростовують заявлені вимоги та заперечення або інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Доказом в адміністративному судочинстві слід вважати достовірні фактичні дані (відомості), які отримані та підтверджені за допомогою передбачених процесуальним законодавством засобів доказування, подані учасниками справи або витребувані судом, і обґрунтовано використовуються для встановлення наявності або відсутності обставин, що мають значення для правильного вирішення публічно-правового спору.

Засоби доказування в адміністративному судочинстві – це чітко визначені процесуальним законодавством способи отримання фактичних даних (відомостей), за допомогою яких суд та учасники справи встановлюють наявність або відсутність юридично значущих обставин публічно-правового спору з метою його правильного вирішення.

3. Доведено, що засоби доказування не можуть бути ототожнені з доказами або джерелами доказу, оскільки така підміна понять суперечить принципу логічної чіткості правової термінології та викликає труднощі в юридичному тлумаченні процесуальних норм. Наведений приклад розмежування зазначених правових категорій: висновок експерта – це засіб доказування; доказом є фактичні дані (відомості), що встановлені судовим експертом і містяться у змісті його висновку; джерелом доказу є судовий експерт.

4. Обґрунтовано доцільність внесення змін до КАС України, а саме законодавчого закріплення поняття «засіб доказування»; термінологічної заміни словосполучень «письмові докази, речові докази, електронні докази» на юридичні конструкції «письмові засоби доказування, речові засоби доказування, електронні засоби доказування»; виключення із тексту п. 1 ч. 2 ст. 72 КАС України слова «доказами» з метою усунення термінологічної плутанини.

5. Запропоновано доповнити КАС України ст. 72-1 «Засоби доказування» в такій редакції:

«1. Засобами доказування в адміністративному судочинстві є визначені цим Кодексом способи отримання судом та учасниками справи даних, на підставі яких встановлюються обставини (факти), що мають значення для правильного вирішення справи.

2. Перелік засобів доказування, наведений у ч. 2 ст. 72 цього Кодексу».

6. З'ясовано, що в умовах сучасного процесу цифровізації електронні докази набувають дедалі більшої ваги, однак чинне процесуальне законодавство не забезпечує належного рівня їх регламентації. Відсутність чітких визначень понять створює значні перешкоди у їх належному процесуальному використанні. Судова практика намагається частково компенсувати ці прогалини, однак потреба в комплексному нормативному врегулюванні залишається актуальною.

7. Фіксація інформації в електронній (цифровій) формі особами, які володіють спеціальними знаннями, зокрема фахівцями або експертами, за ініціативою потенційних учасників справи, найчастіше майбутніх позивачів, може набувати статусу доказів в адміністративному судочинстві як таких, що встановлені письмовими засобами доказування, за умови їх відповідності критеріям належності, допустимості та достовірності.

8. Встановлено, що особливої уваги заслуговує процесуальна проблема ототожнення показань свідка із показаннями сторін, третіх осіб та їх

представників. Статус показань сторін, третіх осіб та їх представників в адміністративному судочинстві залишається не зрозумілим і потребує подальшого нормативного уточнення.

9. Доведено, що спеціальні знання в адміністративному судочинстві застосовуються не виключно через висновок експерта як засіб доказування, а можуть бути використані також в межах письмових засобів доказування, з метою встановлення обставин, що мають значення для справи.

РОЗДІЛ 2. ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

2.1. Поняття та правова природа висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві

Одним з ключових і найпоширеніших засобів доказування в адміністративному судочинстві є висновок експерта, який виступає прямим результатом судової експертизи. У зв'язку з цим, його правова природа нерозривно пов'язана з правовою природою судової експертизи, що зумовлює можливість розглядати загальну характеристику висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві крізь призму основних понять і особливостей, притаманних інституту судової експертизи.

З огляду на це, обґрунтованим є акцентування уваги на понятті «судова експертиза», яке відіграє концептуальну роль у дослідженні проблем, пов'язаних з її призначенням, проведенням та оцінкою висновку експерта в суді.

Історично склалося, що експертні дослідження протягом тривалого часу вважалися складовою частиною криміналістики, внаслідок чого вагомий науковий внесок у розвиток теорії судової експертизи зробили саме представники криміналістичної науки. Адміністративне судочинство як окрема галузь процесуального права, що функціонує на основі КАС України, прийнятого у 2005 році є відносно молодим у порівнянні з кримінальним і цивільним судочинством, які мають тривалу історичну традицію, що охоплює багаторічний період становлення та розвитку. Тому значну увагу приділяли проблематиці судової експертизи саме науковці криміналісти та цивілісти.

Варто зазначити, що правова природа судової експертизи в усіх видах судочинства є однаковою. Зважаючи на це, при вивченні поняття «судова

експертиза» в контексті адміністративного судочинства доцільно використовувати наукові здобутки вчених, сформовані в межах криміналістики, кримінального та цивільного судочинства.

У науково-правовій літературі сформувався підхід, відповідно до якого поняття «судова експертиза» не має однозначного тлумачення. З цього приводу М. І. Легенький обґрунтовує поліаспектний характер судової експертизи, наголошуючи, що у прикладному вимірі вона виступає як судово-експертна діяльність, у науковому – як окрема галузь спеціальних знань, у філософському – як форми пізнання, а у правозастосовному – як процес використання спеціальних знань [69, с. 81].

У теорії кримінального процесу та криміналістики судова експертиза розглядається як процесуальне врегульоване дослідження, що здійснюється відповідно до норм кримінального процесуального, цивільного процесуального чи іншого процесуального законодавства особою, яка володіє спеціальними знаннями у галузі науки, техніки, ремесла. Метою такого дослідження є встановлення фактичних даних, які мають значення для справи [70, с. 257-258].

М. Г. Щербаковський розглядає судову експертизу як дослідження об'єктів, наданих компетентними органами чи особами, що здійснюється судовим експертом із використанням спеціальних знань та відповідно до вимог законодавства з метою встановлення фактичних даних у справі, результати якого відображаються у висновку експерта, який є джерелом доказів [71, с. 16].

Науковець-цивіліст С. С. Бичкова визначає судову експертизу як дослідження певних фактів та фактичних обставин справи, що здійснюється на підставі ухвали суду особою, яка володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус експерта, з метою повідомлення суду відомостей, що мають значення для справи та оформлюється висновком експерта [35, с. 29].

М. В. Джафарова розглядає експертизу в адміністративному судочинстві як спеціальне дослідження, що призначається за ухвалою адміністративного суду для встановлення обставин, які мають значення для адміністративної справи і потребують застосування необхідних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо. Таке дослідження проводиться експертом як обізнаною особою у встановленій процесуальній формі, а його результатом є отримання судового доказу в справі (висновку експерта) [72, с. 58].

Ю. Я. Лоза досліджуючи категорію судово експертиза в адміністративному судочинстві, обґрунтовано визначає її як самостійний правовий інститут, що являє собою сукупність норм адміністративного процесуального права, які регулюють правовідносини у сфері призначення, проведення експертизи, а також отримання та оцінки висновку експерта. Реалізація зазначених норм відбувається через систему адміністративно-процесуальних правовідносин, що виникають між адміністративним судом, учасниками справи та експертом у процесі вчинення відповідних процесуальних дій. У більш конкретизованому розумінні судово експертиза розглядається автором, як сукупність особливих процесуальних дій, чітко визначених законом, які спрямовані на отримання доказу у вигляді висновку експерта [73, с. 29-30].

На думку Я. С. Калмикової та В. В. Гордєєва під судовою експертизою в адміністративному судочинстві потрібно розуміти процесуально регламентовану діяльність уповноважених осіб, наділених спеціальними знаннями у галузі науки, техніки тощо, що здійснюється за дорученням суду з метою встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для справи у письмовій формі [47, с. 121; 51, с. 93].

Спільним для зазначених доктринальних підходів є акцентування на визначальній ролі спеціальних знань та їх процесуальній реалізації через діяльність експерта з метою встановлення фактичних обставин справи і формування висновку експерта.

З огляду на це, особливого значення набуває звернення до нормативно-правового визначення судової експертизи, закріпленого у чинному законодавстві, яке слугує методологічною основою для подальшого наукового аналізу та дозволяє окреслити межі правового розуміння цього інституту.

Нормативне закріплення поняття «судова експертиза» здійснено у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», згідно з якою судова експертиза визначається як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [74].

Разом з тим, наведене визначення поняття «судова експертиза» більшою мірою кореспондується із особливостями кримінального процесу, у межах якого сторони кримінального провадження наділені правом призначати судову експертизу та виступати її ініціатором на стадії досудового розслідування. За таких умов використання у визначенні формулювання «що є або буде предметом судового розгляду» видається обґрунтованим. Натомість з урахуванням особливостей адміністративного судочинства, а також розуміння висновку експерта як самостійного засобу доказування, доцільно сформулювати уточнене визначення. Судова експертиза в адміністративному судочинстві – це процесуальне врегульоване дослідження об'єктів, явищ чи процесів, що здійснюється експертом із використанням спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла на підставі ухвали суду або на замовлення учасників справи після відкриття провадження у справі, з метою надання повного та обґрунтованого висновку експерта щодо обставин, які є предметом судового розгляду та мають значення для вирішення справи.

Пізнання судової експертизи в адміністративному судочинстві є неможливим без системного аналізу її класифікації, яка дозволяє встановити та розкрити її особливості використання в процесі доказування. Існують різні підстави для класифікації судової експертизи, але найпоширенішою в науці є

позиція, відповідно до якої класифікацію судових експертиз здійснюють за двома основними аспектами: організаційно-процесуальними та галуззю спеціальних знань.

За галуззю спеціальних знань судові експертизи поділяються на: 1) криміналістична; 2) інженерно-технічна; 3) економічна; 4) товарознавча; 5) експертиза у сфері інтелектуальної власності; 6) психологічна; 7) мистецтвознавча; 8) військова; 9) судово-ветеринарна; 10) гемологічна; 11) історико-археологічна [75]. Кожен зазначений вид додатково диференціюється на підвиди. Криміналістична експертиза є єдиним видом експертизи яка вимагає застосування спеціальних криміналістичних знань.

Зазначена класифікація має важливе значення для визначення специфіки проведення експертного дослідження, вибору відповідної методики, а також оцінки висновку експерта судом з урахуванням особливостей галузі спеціальних знань, у межах якої він сформований.

Крім того, вона сприяє правильному визначенню компетенції експерта та забезпечує належне застосування результатів експертного дослідження у процесі доказування. Разом з тим, перелік видів криміналістичних експертиз не є усталеним, що обумовлюється динамічним розвитком наукового пізнання, постійним удосконаленням технічних і методичних засобів дослідження, появою нових об'єктів експертного дослідження, а також еволюцією способів вчинення правопорушень.

Наступною класифікацією судової експертизи є її поділ за організаційно-процесуальним критерієм призначення на: комісійну, комплексну, додаткову та повторну експертизи. Така класифікація має важливе практичне і процесуальне значення для адміністративного судочинства, оскільки безпосередньо закріплена в нормах КАС України (ст. ст. 109-111) та визначає особливості порядку призначення та проведення відповідних видів експертних досліджень.

Незважаючи на відсутність нормативного закріплення первинної експертизи у процесуальному законодавстві, у науковій доктрині вона відноситься до класифікації за критерієм послідовності проведення судової експертизи та за обсягом дослідження, де розглядається як основна. Основною (первинною) визначається експертиза, під час якої об'єкт досліджується вперше.

Первинна експертиза може бути як одноособовою, так і комісійною і комплексною. Найбільш поширений різновидом судової експертизи є одноособова експертиза, яка проводиться одним експертом, що володіє спеціальними знаннями у відповідній галузі.

У випадках вирішення складних експертних завдань або проведення значного обсягу дослідження, проведення експертизи може бути доручено кільком експертам як однієї галузі знань, так і різних експертних спеціальностей. Якщо відбувається залучення кількох експертів однієї галузі знань, експертиза набуває статусу комісійної. Така експертиза є доцільною у разі дослідження значного обсягу інформації або великої кількості однорідних об'єктів та переважно призначається як повторна.

Комісія експертів може бути створена судом, учасником справи на замовлення якого проводиться експертиза або керівником експертної установи. При цьому керівник відповідного підрозділу визначає склад комісії експертів та призначає її голову, який виконує організаційні функції в процесі проведення експертизи та не має будь-яких переваг перед іншими членами комісії. Усі експерти мають рівні процесуальні права та обов'язки незалежно від досвіду і рівня знань (компетентність). Проведення комісійної експертизи передбачає колегіальне обговорення результатів дослідження, що сприяє підвищенню обґрунтованості та наукової виваженості висновку. Водночас законодавство, як процесуальне, так і у сфері судово-експертної діяльності, враховує можливість існування у експертів різних наукових позицій: експерт, який не погоджується з

висновками інших членів комісії, має право надати окремий висновок з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності.

Важливим є також те, що комісійна експертиза може проводитися експертами кількох експертних установ, при цьому провідна установа визначається ініціатором призначення експертизи. До її повноважень належить організація проведення експертизи і координація роботи експертів. У зв'язку з цим, доцільним є відображення в ухвалі суду про призначення експертизи не лише її виду (комісійна), але й зазначення провідної експертної установи (у разі необхідності), або у зверненні до експертної установи (експерта), якщо така експертиза проводиться на замовлення учасника справи.

Такий підхід, на нашу думку, сприяє підвищенню рівня незалежності висновку експерта.

Порядок проведення комплексної експертизи регламентується ст. 110 КАС України, відповідно до якої така експертиза проводиться не менше як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань [17].

М. Г. Щербаковський досліджуючи види судових експертиз, підкреслює, що проведення комплексних експертиз зумовлене практичною необхідністю вирішення питань, які знаходяться на перетині різних галузей знань. З метою забезпечення повноти, всебічності та об'єктивності доказування виникає необхідність інтеграції знань із різних галузей знань [76, с. 21].

Організаційні засади проведення комплексної експертизи в цілому є подібними до комісійної, але мають певні особливості. Так, до її проведення можуть залучатися як експерти державних спеціалізованих установ, так і фахівці, які не є їх працівниками. У документі про призначення комплексної експертизи, як і у випадку з комісійною, обов'язково зазначається її статус, експертна установа або установа, а також експерти, яким доручено її проведення. У разі залучення фахівця, який не працює в державній

спеціалізованій установі зазначаються його персональні та професійні дані. Якщо проведення комплексної експертизи доручено експертам декількох експертних установ, у документі про її призначення зазначається провідна експертна установа. У випадку, коли до проведення експертизи залучаються як працівники державної експертної установи, так і інші фахівці, провідною визначається саме експертна установа. Документ про призначення комплексної експертизи направляється всім співвиконавцям, тоді як об'єкти дослідження та матеріали справи передаються провідній установі. Крім того, за аналогією з комісійною експертизою формується комісія експертів та призначається її голова, який здійснює організацію проведення дослідження.

На нашу думку, особливим аспектом під час проведення комплексної експертизи є визначення послідовності проведення експертного дослідження різними експертами, залученими до її виконання. Така послідовність має важливе значення, оскільки експерт, який проводить дослідження першим, не повинен застосовувати руйнуючі або частково-руйнуючі методи, що можуть унеможливити подальше дослідження іншими експертами. Показовим у даному випадку є приклад комплексної технічної експертизи документів та почеркознавчої експертизи, метою яких є ідентифікація виконавця підпису та встановлення послідовності нанесення реквізитів документа. Першим експертом, який буде досліджувати документ є експерт почеркознавець, другим – експерт з технічної експертизи документів, оскільки останній застосовує частково руйнуючі методи дослідження для встановлення порядку нанесення підпису та друкованого тексту.

Сучасна практика свідчить про наявність експертів в державних спеціалізованих установах, які володіють суміжними спеціальними знаннями та мають допуски, наприклад, як на проведення почеркознавчої експертизи, так і технічної експертизи документів. За таких умов виникає ситуація, коли фактично комплексне дослідження може бути виконане одним експертом, що

ставить під сумнів традиційне розуміння комплексної експертизи як такої, що обов'язково передбачає участь кількох експертів різних спеціальностей. У цьому випадку відсутньою є лише одна ознака – колегіальність, яку законодавець відносить до комплексної експертизи, закріплюючи у ч. 1 ст. 110 КАС України положення про її проведення не менш як двома експертами. Зазначена позиція відповідає сучасним тенденціям судово-експертної практики, однак її повноцінне впровадження можливе лише за умови внесення змін до КАС України та в законодавство у сфері судово-експертної діяльності. Зокрема, йдеться про нормативне закріплення можливості проведення комплексної експертизи одним експертом за умови, що він володіє спеціальними знаннями у різних видах (підвидах) судових експертиз.

Таким чином, доцільним є переосмислення законодавчого підходу до визначення комплексної експертизи, з акцентом не на кількісному складі експертів, а на застосованих спеціальних знаннях.

Додаткова експертиза, враховуючи положення ч. 1 ст. 111 КАС України призначається за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суду у разі визнання основного (первинного) висновку експерта неповним або неясним. У такому випадку її метою є усунення виявлених недоліків шляхом надання відповідей на додатково поставлені питання. Водночас перед призначенням додаткової експертизи, враховуючи норми, що регламентують порядок дослідження висновку експерта в судовому засіданні, суд зобов'язаний вжити заходів для усунення неясності або неповноти первинного висновку експерта безпосередньо у судовому засіданні шляхом заслуховування (допиту) експерта у судовому засіданні. Лише у разі неможливості усунення таких недоліків у зазначений спосіб виникають підстави для призначення додаткової експертизи. Таким чином, додаткова експертиза виконує допоміжну функцію у процесі доказування та застосовується як виключний процесуальний засіб усунення недоліків основного (первинного) висновку експерта.

Визначення неясності та неповноти основної (первинної) експертизи роз'яснені у постанові Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» та постанові Пленуму Вищого Господарського суду України від 23.03.2012 № 4 «Про деякі питання практики призначення судової експертизи», в яких зазначено, що висновок визнається неповним, коли експерт дослідив не всі подані йому об'єкти чи не дав вичерпних відповідей на поставлені перед ним питання. Неясним вважається висновок, який нечітко викладений або має невизначений, неконкретний характер [77, 78].

Незважаючи на те, що зазначені рекомендації сформульовані у межах кримінального, цивільного та господарського судочинства, їх положення, на нашу думку, доцільно застосовувати за аналогією і в адміністративному судочинстві. Це обумовлено єдністю підходів до розуміння сутності висновку експерта як засобу доказування, схожим порядком призначення та проведення експертиз, а також однаковими вимогами до змісту висновку експерта щодо повноти, чіткості та обґрунтованості. Відсутність аналогічних роз'яснень з боку судів адміністративної юрисдикції та відсутність нормативного визначення понять «неясність» і «неповнота» висновку експерта у Законі України «Про судову експертизу» зумовлює необхідність використання зазначених рекомендацій у правозастосовній практиці адміністративних судів, що сприяє забезпеченню єдності судової практики та підвищенню якості оцінки висновків експерта як засобу доказування.

Проведення додаткової експертизи доручається тому самому експерту, що проводив основну (первинну) експертизу або іншому експерту за відповідною експертною спеціальністю.

Додаткова експертиза проводиться на підставі ухвали адміністративного суду, в якій обов'язково зазначається статус судової експертизи – додаткова та чітко викладаються, які саме висновки експерта суд вважає неповними чи

неясними або які обставини зумовили необхідність розширення експертного дослідження.

Повторна експертиза відповідно до ч. 2 ст. 111 КАС України призначається як і додаткова за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суду, однак за умови, що первинний висновок експерта визнається необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи. У науковій літературі запропоновано розширити цей перелік підстав. Так, Ю. В. Лоза додатково виокремлює таку підставу, як «наявність сумнівів у правильності висновку експерта» [73, с. 159], з чим слід погодитися.

Так, ознакою необґрунтованості та наявності сумнівів у правильності висновку експерта можуть бути, зокрема, порушення експертом відповідних методик проведення судових експертиз. Водночас встановлення таких порушень адміністративним судом та учасниками справи потребує спеціальних знань. У зв'язку з цим, вони фактично змушені звертатися до обізнаних осіб для отримання консультацій, що свідчить про об'єктивну складність оцінки правильності висновку експерта.

Враховуючи положення процесуального закону, підставами для призначення повторної експертизи, у тому числі є істотні порушення норм, що регламентують порядок її призначення та проведення, а також наявність суперечностей у висновках кількох експертів, які неможливо усунути шляхом отримання додаткових пояснень експертів у судовому засіданні. При цьому під істотними порушеннями, відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» слід розуміти, зокрема, такі, що призвели до обмеження прав учасників процесу [77].

З огляду на специфіку підстав призначення повторної експертизи, її проведення не може бути доручене тому самому експерту (або експертам), які здійснювали первинну експертизу. Водночас у разі проведення первинної

експертизи в експертній установі, повторна експертиза може бути призначена до цієї ж установи, однак її керівник чи керівник відповідного структурного підрозділу зобов'язаний забезпечити проведення дослідження експертами, які не брали участі у проведенні первинної експертизи.

Важливо також зазначити, що предмет повторної експертизи обмежується межами первинного дослідження: нові об'єкти на дослідження не подаються, а нові питання, які не розглядалися під час первинної експертизи, не можуть ставитися на її вирішення. В ухвалі суду про призначення повторної експертизи обов'язково зазначається її статус, а також наводяться обставини, що викликають сумніви у правильності первинного висновку експерта.

Разом з тим, слід враховувати, що призначення повторної експертизи є правом, а не обов'язком суду. Відтак, навіть у випадках, коли висновок первинної експертизи суперечить встановленим судом обставинам справи, але сукупність інших доказів є достатньою для ухвалення законного та обґрунтованого рішення, суд може утриматися від її призначення. Водночас на практиці суди, як правило, прагнуть усунути суперечності між висновком експерта та іншими доказами у справі, оскільки їх наявність може бути використана стороною, яка програла спір, як підстава для оскарження рішення в суді апеляційної інстанції.

Продовжуючи аналіз судової експертизи в адміністративному судочинстві, слід акцентувати увагу на тому, що її призначення є виправданим лише за наявності об'єктивної потреби у застосуванні спеціальних знань для встановлення обставин справи, що входять до предмета доказування. Іншими словами, судова експертиза призначається у випадках, коли відповідні обставини не можуть бути встановлені за допомогою інших засобів доказування.

Чинне законодавство України наразі не містить нормативного закріплення поняття «спеціальні знання». Водночас у наукових дослідженнях це питання

отримало теоретичне осмислення. Зокрема, заслуговує на увагу підхід до тлумачення поняття «спеціальні знання», запропонований М. Г. Щербаковським, відповідно до якого – це сукупність професійних знань, здобутих у процесі навчання, а також умінь і навичок, сформованих у ході практичної діяльності обізнаної особи в різних сферах людської діяльності, зокрема у галузях науки, техніки, які використовуються разом із науково-технічними засобами при проведенні експертизи [71, с. 11].

Схожої точки зору дотримується Ю. Я. Лоза, який під спеціальними знаннями визначає знання, якими володіють спеціалісти-професіонали у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо. Вони не належать до загальновідомих чи загальнопоширених, оскільки формуються в процесі професійного навчання та набуваються у ході практичної діяльності за відповідною спеціальністю або спеціалізацією. Крім того, такі знання включають не лише теоретичний компонент, а й навички їх застосування [73, с. 23].

У широкому розумінні поняття «спеціальні знання» науковець-цивіліст Ж. В. Васильєва-Шаламова формулює як сукупність знань і навичок у різних галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, які формуються в результаті освіти та/або досвіду і можуть бути використані спеціалістом відповідної галузі. При цьому автор звертає увагу, що спеціальні знання мають динамічний характер і не зводяться до статичного масиву відомостей, оскільки вони постійно розвиваються, удосконалюються та зазнають кількісних і якісних змін у процесі накопичення та трансформації досвіду [79, с. 18].

Як бачимо, у науковій літературі сформовано ґрунтовні підходи до розуміння спеціальних знань, які мають важливе значення для доказування в адміністративному судочинстві. Саме спеціальні знання напряму пов'язані з судовим експертом, який є джерелом доказу в адміністративному судочинстві.

У зв'язку з цим, вважаємо за потрібним перейти до аналізу статусу експерта і відповідно розпочати з визначення поняття «експерт».

Як зазначає М. Г. Щербаковський, історично у науці існувала концепція «експерт – науковий суддя», висунута в ХІХ столітті німецьким ученим Міттермайером. У межах цього підходу обґрунтовувалася думка, що суд не здатний критично оцінювати висновок експерта через відсутність спеціальних знань, а відтак змушений фактично покладатися на авторитетні вказівки експерта, слідує за ним як «сліпий за своїм поводитирем» [80, с. 358–359].

Іншу концепцію запропонував видатним австрійським криміналіст і юрист Ганс Гросс – один із засновників сучасної криміналістики, професор і декан юридичного факультету Університету Франца-Йосифа (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) у 1898-1902 р.р. У своїй фундаментальній праці «Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik» («Порадник для судових слідчих як система криміналістики», 1899 р.) він обґрунтував, що навіть найкращий експерт не є суддею, а результати, отримані за його участі, набувають доказового значення лише за умови їх належного процесуального «перекладу» слідчим. На думку вченого, спеціальні знання експерта повинні бути інтегровані у діяльність слідчого таким чином, щоб вони сприймалися як складова його власного пізнання обставин справи. Такий підхід зумовлений тим, що суддя, який вирішує справу, має бути поставлений у таке становище, ніби він особисто сприйняв відповідні обставини за допомогою власних органів чуття та з урахуванням спеціальних знань експерта. Чим повніше досягається цей ефект, тим більш ефективно організовано та здійснено процес доказування [81, с. 5].

Отже, в історичному розвитку наукових підходів до ролі експерта сформувалися різні концепції, однак сучасне її розуміння ґрунтується на поєднанні використання спеціальних знань із збереженням вирішальної ролі суду в оцінці доказів з метою забезпечення балансу між науковою

обґрунтованістю висновку експерта та принципом внутрішнього переконання суду.

У процесуальному законі поняття «експерт» розкривається наступним чином – експертом є особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи (ч. 1 ст. 68 КАС України) [17].

Натомість профільний закон дає інше визначення поняттю «експерт». Так, відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», судовим експертом є особа, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань [74].

Зіставлення зазначених норм дає підстави констатувати наявність нормативної колізії. В основі цієї розбіжності – лежить різний акцент законодавця: у процесуальному законі увага зосереджена на спеціальних знаннях експерта та функціональному аспекті його участі в процесі з'ясування обставин справи, тоді як у спеціальному законі акцент робиться на володінні експертом необхідними знаннями та результативному компоненті – формуванні висновку. Більш того, законодавець оперує різними термінами – «експерт» та «судовий експерт», попри те, що вони, на нашу думку, позначають одну й ту саму особу, яка сприяє правосуддю.

Розглядаючи питання розмежування термінів «експерт» та «судовий експерт» Міністерство юстиції України пропонує під терміном «судовий експерт» розуміти особу, яка здійснює окремий вид професійної діяльності, відповідає встановленим кваліфікаційним вимогам, пройшла підготовку, склала кваліфікаційні іспити та внесена до Реєстру судових експертів. Під терміном «експерт» розглядається процесуальний статус особи [82, с. 221].

Разом із тим, не можемо беззаперечно підтримати запропонований підхід з огляду на низку теоретичних і практичних зауважень.

По-перше, ототожнювати термін «експерт» виключно з процесуальним статусом особи некоректно, оскільки не враховується природа судово-

експертної діяльності. Експерт у процесуальному розумінні не може існувати окремо від спеціальних знань, кваліфікації, відповідної підготовки, що є характерними ознаками саме «судового експерта». Таким чином, створюються виключно штучні розмежування. По-друге, процесуальний статус експерта є похідним від його професіонального статусу, а не самостійною категорією, що існує незалежно від нього. По-третє, поняття «експерт» є ширшим за поняття «судовий експерт», оскільки охоплює будь-яку особу, яка володіє спеціальними знаннями у певній галузі (наприклад, освіти, виробництва, будівництва тощо) та здатна надавати професійні консультації чи висновки, не будучи пов'язаним із судовим процесом. Натомість «судовий експерт» виступає спеціальним процесуальним суб'єктом, правовий статус якого визначається законодавством. Його діяльність безпосередньо полягає у проведенні судової експертизи з метою надання висновку експерта, що має доказове значення у справі. Такий експерт повинен відповідати встановленим вимогам щодо освіти і кваліфікації, пройти атестацію та бути внесеним до Реєстру атестованих судових експертів. Таким чином, поняття «експерт» охоплює ширше коло осіб, тоді як «судовий експерт» є його спеціалізованим різновидом, який наділений відповідними процесуальними правами і обов'язками.

Відсутність, на нашу думку, уніфікованого визначення зазначених категорій створює ризики неоднозначного правозастосування, зокрема у питаннях: 1) легітимності залучення конкретної особи до участі у справі в якості експерта; 2) обсягу його повноважень; 3) оцінці висновку експерта.

Отже, виявлене розходження у підходах до дефініції «експерта» в різних нормативних актах свідчить про необхідність гармонізації правового регулювання у цій сфері. Профільне законодавство має бути адоптоване до процесуальних норм, або ж навпаки – процесуальний кодекс повинен чітко відображати специфіку судово-експертної діяльності відповідно до

спеціального законодавства. Узгодження цих положень є важливою умовою для судово-експертного забезпечення правосуддя.

Коло осіб, які можуть бути судовими експертами та загальні вимоги до таких осіб визначені у ст. 10 Закону України «Про судову експертизу». Зазначений закон також виділяє три види судових експертів: 1) судові експерти державних спеціалізованих установ; 2) судові експерти, які не є працівниками цих установ (тобто приватні експерти); 3) фахівці у відповідній галузі знань.

До судових експертів державних спеціалізованих установ відповідно до ч. 2 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» висуваються такі вимоги: наявність необхідних знань для надання висновку з досліджуваних питань, наявність відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, проходження відповідної підготовки та отримання кваліфікації судового експерта з певної спеціальності [74].

Судові експерти, які не є працівниками державних спеціалізованих установ (приватні експерти) повинні відповідати вимогам, встановленим для експертів державних спеціалізованих установ, а також додатковим вимогам, передбаченим ч. 3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу». До таких належать: проходження відповідної підготовки в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України та обов'язкова атестація [74].

До фахівця у відповідній галузі знань, який проводить судову експертизу висувається єдина вимога – наявність необхідних знань для надання висновку з досліджуваних питань, оскільки на нього розповсюджуються не всі положення спеціального закону, а тільки в частині гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи (ст. 385 Кримінального кодексу України) та положень щодо фінансового та організаційного забезпечення судово-експертної діяльності. Такі фахівці, як правильно зазначає М. І. Легенький, залучаються до проведення судової експертизи у разі відсутності експертів з відповідної галузі

знань та спеціальності у штатній структурі експертної установи [69, с. 83]. Водночас така практика породжує низку правових проблем, серед яких ключовими є: неоднозначність процесуального статусу таких осіб, обмежений обсяг їх відповідальності, відсутність уніфікованих критеріїв оцінки їхньої кваліфікації. Зазначені обставини безпосередньо впливають на якість експертного дослідження та створюють ризики отримання недостовірного висновку. Це зумовлено тим, що залучені фахівці, як правило, не мають статусу судового експерта (ані державного, анаі приватного), не внесені до Реєстру атестованих судових експертів і можуть не володіти апробованими та зареєстрованими методиками (за їх наявності для відповідної спеціалізації). Як наслідок, висновки, підготовлені за їх участі, можуть бути поставлені під сумнів і в подальшому визнані судом неналежними та недопустимими доказами. Разом з тим, повна відмова від залучення таких фахівців є недоцільною, оскільки в окремих випадках саме їх участь є необхідною для вирішення спеціальних завдань, що виходять за межі традиційних судово-експертних спеціальностей. Прикладом може бути проведення оцінки майна, зокрема цінних паперів, де до складу експертної комісії може залучатися фахівець-оцінювач, який володіє відповідною професійною підготовкою. Його кваліфікація підтверджується включенням до Державного реєстру оцінювачів та наявністю свідоцтва, виданого Фондом державного майна України. У зв'язку з цим доцільним є нормативне врегулювання статусу таких фахівців та порядку їх залучення у проведення судової експертизи. Це дозволить мінімізувати ризики для доказової сили висновку експерта та забезпечить баланс між потребою у спеціальних знаннях і гарантіями їх належного процесуального використання.

Потрібно зазначити, що законодавець віддає перевагу тільки судовим експертам державних спеціалізованих установ, оскільки виключно ними здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням

криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз, що створює монополію на проведення судової експертизи.

З огляду на те, що висновок експерта в адміністративному судочинстві оформлюється та надається експертом, як спеціальним процесуальним суб'єктом, особливого значення набуває правильне розуміння його правового статусу.

В адміністративному судочинстві правовий статус експерта визначається КАС України, Законом України «Про судову експертизу» та іншими нормативно-правовими актами у сфері судово-експертної діяльності.

У межах порівняльно-правового аналізу слід зазначити, що європейська континентальна доктрина розглядає правове становище експерта як помічника судді, англо-американська – як свідка. Вітчизняне законодавство закріплює інший підхід, відповідно до якого експерт визнається самостійним суб'єктом процесу, наділений власним обсягом процесуальних прав та обов'язків, що відрізняє його від інших суб'єктів процесуальної діяльності. Відмінною ознакою правового статусу експерта є об'єктивна незацікавленість у результатах вирішення справи, що зумовлено виконанням функції подання суду особливого доказу – висновку експерта. Специфіка діяльності експерта полягає у тому, що він а ргіогі не володіє доказовою інформацією, а формує її у процесі проведення спеціального дослідження із застосуванням спеціальних знань [83, с. 64].

Правовий статус судового експерта визначається сукупністю його прав та обов'язків. Науковці Г. П. Власова та Д. П. Гуріна визначають їх як основними елементами правового статусу, але також вважають, що доцільно віднести до нього відповідальність, наукову компетентність, гарантії незалежності та правильність його висновку як додаткові елементи [84, с. 54]. З такою точкою зору ми не можемо не погодитися, особливо щодо гарантій незалежності експерта та його компетенції.

Слід зазначити, що КАС України не містить вичерпної та чітко структурованої системи прав і обов'язків судового експерта, і так само, як профільний закон має взаємопов'язані відсилочні положення. З огляду на те, що Міністерство юстиції України здійснює державне регулювання та управління у сфері судово-експертної діяльності, у межах цього питання додаткову увагу буде приділено Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (далі – Інструкція № 53/5), яка має прикладне значення для формування належної практики експертного забезпечення правосуддя. У зв'язку з цим нижче наводиться систематизований виклад прав та обов'язків експерта, сформований на основі чинного процесуального закону та законодавства у сфері судово-експертної діяльності. До комплексу професійних та процесуальних обов'язків експерта відносяться: 1) прийняти до виконання доручену йому експертизу; 2) провести повне та всебічне дослідження і надати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок, а за необхідності – роз'яснення щодо нього; 3) здійснити дослідження особисто, не передоручаючи його іншим особам, а також не збирати матеріали для проведення експертизи з власної ініціативи; 4) забезпечити збереження об'єкта дослідження; 5) отримати дозвіл від ініціатора призначення експертизи на застосування руйнуючих або частково руйнуючих методів; 6) підвищувати кваліфікацію з метою забезпечення належного рівня професійних знань та навичок кожні три роки; 7) заявляти самовідвід за наявності передбачених законом підстав; 8) не розголошувати відомості, що стали йому відомі під час виконання обов'язків, про хід проведення експертизи та її результати; 9) інформувати ініціатора призначення експертизи про обставини, які унеможливають проведення експертизи (вихід питань за межі його компетенції, недостатність матеріалів, не надання витребуваних експертом додаткових матеріалів тощо) та у зв'язку з цим

повернути матеріали справи та інші документи; 10) негайно повернути матеріали справи та інші документи у разі припинення ініціатором призначення експертизи її проведення; 11) повідомити ініціатора призначення експертизи про неможливість її проведення через відсутність необхідних знань або потребу залучення інших експертів.

Таким чином, діяльність судового експерта відбувається в умовах чітко окреслених правових обмежень. Він не має права на «власний розсуд» відмовитися від проведення судової експертизи, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством. Положеннями ст. 38 та ч. 1 ст. 36 КАС України, передбачено низку підстав, за яких судовий експерт підлягає відводу. При цьому, законодавчо визначений перелік має не вичерпний характер. Судовий експерт не може проводити експертизу якщо: 1) брав участь у справі як свідок, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав правничу допомогу стороні чи іншим учасникам справи в цій чи іншій справі; 2) прямо чи опосередковано заінтересований в результаті розгляду справи; 3) є членом сім'ї або близьким родичем сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі; 4) перебував або перебуває в службовій або в іншій залежності від учасників справи; 5) проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються при розгляді даної справи; 6) з'ясування обставин, які мають значення для справи, виходить за межі сфери його спеціальних знань; 7) за наявності інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності [17].

За наявності таких обставин, згідно зі ст. 39 КАС України, експерт зобов'язаний заявити самовідвід. Проведення експертизи експертом, який підлягав відводу (самовідводу), унеможлиблює визнання висновку цього експерта допустимим доказом, а згідно з нормами ст. 74 КАС України, такий висновок не може бути покладений в основу судового рішення.

Разом з тим, на практиці виникають окремі проблеми процесуального характеру, пов'язані з реалізацією права на відвід експерта учасником справи, який не є ініціатором призначення та проведення судової експертизи. Це зумовлено тим, що такі учасники можуть бути позбавлені своєчасної інформації про факт проведення судової експертизи, відомостей про експертну установу або особу експерта чи вид призначеної судової експертизи. У зв'язку з цим, інформація про наявність доказу, встановленого за допомогою висновку експерта як засобу доказування, нерідко стає їм відомою лише на стадії підготовчого провадження або навіть після його закриття. За таких умов реалізація права на відвід експерта істотно ускладнюється, що може негативно впливати на процес доказування сторони в адміністративному судочинстві.

Відповідно до вимог ст. ст. 36-39, 166 КАС України, відвід експерта ініціюється учасником справи у формі процесуального документа – заяви. Вмотивованість відводу гарантується переліком підстав, зазначених нами вище, та відповідно виключають можливість проведення судової експертизи конкретним експертом або експертною установою. За положеннями ч. 3 ст. 39 КАС України, відвід (самовідвід) повинен бути вмотивованим і заявленим протягом десяти днів з дня отримання учасником справи ухвали про відкриття провадження у справі, але не пізніше початку підготовчого засідання або першого судового засідання, якщо справа розглядається за правилами спрощеного позовного провадження. Заявляти відвід (самовідвід) після цього дозволяється лише у виняткових випадках, коли про підставу відводу (самовідводу) заявнику не могло бути відомо до спливу вказаного строку, але не пізніше двох днів з дня, коли заявник дізнався про таку підставу [74].

Водночас адміністративний суд залишає без розгляду заяви та клопотання, які без поважних причин не були заявлені в підготовчому провадженні або в інший строк, визначений судом (ч. 2 ст. 204 КАС України) [74].

З урахуванням наведеного, можна дійти висновку, що учасник справи, який ініціює відвід експерта, повинен подати відповідну заяву після отримання інформації про проведення судової експертизи або ознайомлення з висновком експерта, але не пізніше двох днів з дня, коли дізнався про існування підстав для відводу.

Продовжуючи дослідження правового статусу експерта, доцільно перейти до аналізу його прав, спрямованих на забезпечення належного та ефективного проведення судової експертизи. До таких прав, зокрема, належать: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи та заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів; 2) відображати у висновку експерта факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; 3) на оплату виконаної роботи та компенсацію витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом до суду; 4) відмовитися від надання висновку та відповідно проведення експертизи у разі недостатності наданих на його запит матеріалів; 5) невідкладно заявляти клопотання ініціатору призначення експертизи щодо уточнення поставлених питань у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення; 6) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження та з дозволу ініціатора призначення експертизи заявляти клопотання, ставити питання учасникам процесу; 7) заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків з метою забезпечення повноти експертного дослідження; 8) подавати скарги на дії ініціатора призначення експертизи, у разі порушення його прав; 9) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням установлених законом обмежень; 10) на забезпечення особистої безпеки за наявності передбачених законом підстав.

Необхідно зазначити, що значна частина з наведених прав експерта має переважно декларативний характер і не завжди знаходить належну реалізацію

на практиці. Зокрема, викликає сумнів ефективність реалізації права експерта подавати скарги на дії ініціатора призначення експертизи у разі порушення його прав. Порушення прав експерта з боку ініціатора призначення експертизи – суду або учасника адміністративної справи – виглядає концептуально нелогічним, оскільки для них більш доцільним є відмова від проведення експертизи шляхом винесення відповідної ухвали суду або направлення відповідного листа учасником про повернення матеріалів без виконання, ніж створювати перешкоди в діяльності експерта, обмежуючи його у доступі до матеріалів справи чи ненадання необхідних об'єктів дослідження, зразків чи інших додаткових матеріалів. Водночас і для самого експерта більш ефективним способом реагування є відмова від надання висновку та повернення матеріалів без виконання експертизи із відповідним вмотивованим обґрунтуванням, враховуючи положення ч. 8 ст. 68 КАС України, ніж ініціювання процедури оскарження дій суб'єкта призначення експертизи. Подібна ситуація спостерігається і щодо права експерта ставити питання учасникам процесу, що стосуються предмета чи об'єкта експертизи, яке попри нормативне закріплення, у практичній діяльності реалізується вкрай рідко.

Безсумнівно, важливе значення для ефективного здійснення судово-експертної діяльності мають права експерта, закріплені у процесуальному законодавстві. Насамперед, йдеться про право на ознайомлення з матеріалами справи в обсязі, необхідному для проведення повного та об'єктивного дослідження.

Одним із найбільш важливих і водночас поширених є право експерта заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для проведення експертизи. Це зумовлено тим, що суд або учасник справи, як правило, не є спеціалістами у тій чи іншій галузі знань, у межах якої призначається експертиза та не завжди мають можливість визначити та надати експерту в повному обсязі всі необхідні для дослідження об'єкти і зразки.

Особливо це актуально у випадках проведення складних або нових видів і підвидів судових експертиз, поява яких обумовлена сучасним розвитком науки і техніки.

У зв'язку з обмеженістю обсягу дисертаційного дослідження не представляється можливим надати вичерпну характеристику усім правам та обов'язкам експерта. Проте, окремо варто виділити право експерта викладати у висновку експерта виявлені в ході проведення експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання (п. 3 ч. 6 ст. 68 КАС України). Схожа норма міститься у ч. 8 ст. 101 процесуального закону, відповідно до якої, якщо під час підготовки висновку експерт встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, він має право включити до висновку свої міркування про ці обставини [74]. Серед юридичної спільноти таке право експерта дістало назву «експертна ініціатива».

Необхідно зазначити, що на сучасному етапі розвитку законодавства України поняття «експертна ініціатива» не отримало свого нормативного закріплення ані у процесуальному законодавстві, ані у нормативно-правових актів, що регулюють сферу судово-експертної діяльності.

Водночас в експертній спільноті здійснюються спроби його теоретичного осмислення. Так, експерт Житомирського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України О. А. Недашківська, розглядаючи експертну ініціативу крізь призму кримінального провадження, визначає її як окрему кримінально-процесуальну категорію, згідно з якою експерт, досліджуючи надані об'єкти, приходить до переконання про необхідність виходу за межі сформульованого завдання і реалізує це шляхом формулювання додаткових відомостей, які стосуються предмета доказування [85, с. 204].

Науковець В. М. Тertiшник слушно зазначає, що право експерта на прояв ініціативи виступає важливою гарантією повного та всебічного дослідження обставин справи [86, с. 115].

Д. Г. Шумаєв підкреслює, що досягнення об'єктивності та достовірності експертного дослідження можливе за умови активної процесуальної позиції експерта, зміст якої полягає в ініціативному використанні спеціальних знань [87, с. 494].

Метою експертної ініціативи є звернення уваги суду та учасників справи на не відомі обставини (факти), які входять до предмета доказування та мають значення для вирішення справи. Повне та якісне експертне дослідження в багатьох випадках потребує прояву та реалізації експертної ініціативи. Тому, вважаємо, що в окремих випадках експерт має право викласти з власної ініціативи ті суттєві обставини (факти), з приводу яких йому не були поставлені питання з додержанням наступних вимог: 1) встановлені обставини мають істотний, суттєвий характер та виявлені за результатами застосування спеціальних знань; 2) не виходять за межі компетенції експерта; 3) встановлені безпосередньо під час проведення судової експертизи та є її результатом; 4) мають значення для формування висновку експерта та вирішення адміністративної справи в цілому.

Однак, реалізація експертної ініціативи безпосередньо залежить від рівня компетентності експерта, який формується завдяки наявності спеціальної вищої освіти, набутому професійному досвіду, а також відповідним умінням і навичкам застосування сучасних методик, методів і спеціальних технічних засобів у процесі здійснення судово-експертної діяльності.

Тому на нашу думку, реалізація експертної ініціативи може породжувати певні ризики для експерта, пов'язані з експертною помилкою та виходом останнього за межі компетенції (кваліфікації) за відповідною експертною спеціальністю, що відповідно до ст. 14 Закону України «Про судову

експертизу» є дисциплінарним проступком, а отриманий висновок експерта у подальшому на стадії оцінки його судом може бути визнаний як недопустимий доказ.

Водночас результати проведеного анкетування демонструють домінування позитивного ставлення серед експертів до реалізації свого права на експертну ініціативу (84,2%). Разом з тим 10,5% респондентів висловили сумніви щодо доцільності такого права, тоді як 5,3% опитуваних дотримуються поміркованої позиції, наголошуючи на виправданості його реалізації лише за умови прямого та суттєвого впливу на результати судової експертизи (Додатки Б, В).

Таким чином, експертна ініціатива розглядається експертною спільнотою як інструмент підвищення обґрунтованості та якості висновку експерта, водночас її застосування потребує нормативного врегулювання щодо меж і підстав для ініціювання додаткових дій з боку експерта.

Слід зазначити, що реалізація експертної ініціативи тісно пов'язана з принципами незалежності та об'єктивності судового експерта.

Незалежність судового експерта та правильність його висновку, зокрема забезпечуються створенням необхідних умов для діяльності експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням, що прямо передбачено ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» [74].

Вважаємо за потрібним приділити увагу саме матеріальному забезпеченню як одній з гарантій незалежного експерта та правильності його висновку.

Актуальність аналізу положень ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» зумовлена також прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII, яким зокрема, було викладено у новій редакції ст. 18 профільного закону. Вказані

зміни викликали значний резонанс у судово-експертному середовищі, навіть більше ніж інші процесуальні новації.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу», заробітна плата працівників державних спеціалізованих установ (невійськовослужбовців і тих, які не мають звань рядового і начальницького складу), які мають кваліфікацію судового експерта, складається з посадового окладу, надбавок, доплат до нього, премій та інших виплат, розмір і порядок встановлення яких визначаються Кабінетом Міністрів України [74]. При цьому, перше речення ч. 2 цієї статті встановлює, що працівникам державних спеціалізованих установ (невійськовослужбовцям і тим, які не мають звань рядового і начальницького складу), які мають кваліфікацію судового експерта, посадові оклади встановлюються у розмірі не менше 10 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на 1 січня календарного року [74].

Однак дію ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» щодо розміру посадових окладів експертів знову зупинено на 2026 рік згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2026 рік» від 03.12.2025 № 4695-IX (абз. 6 п. 3 Перехідних положень) [88]. Така практика має системний характер і спостерігається щороку, починаючи з грудня 2017 року.

У цьому контексті постає питання щодо конституційності положень Законів України «Про Державний бюджет України», якими щорічно призупиняється дія ч. 2 ст. 18 профільного закону у сфері судово-експертної діяльності.

З одного боку, Верховна Рада України відповідно до п. 3 та п. 4 ч. 1 ст. 85 Конституції України наділена повноваженнями щодо прийняття законів, затвердження Державного бюджету України, внесення змін до нього, а також здійснення контролю за його виконання [89]. Крім того, ст. 95 Конституції України передбачає, що виключно законом про Державний бюджет України

визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків [89].

Водночас у рішенні Конституційного Суду України від 09.07.2007 у справі № 1-29/2007 (№ 6-рп/2007) наголошено, що «метою і особливістю Закону України «Про Державний бюджет України» є забезпечення належних умов для реалізації положень інших законів України, які передбачають фінансові зобов'язання держави перед громадянами, спрямовані на їх соціальний захист, у тому числі й надання пільг, компенсацій і гарантій. Отже, при прийнятті Закону України «Про Державний бюджет України» мають бути дотриманні принципи соціальної, правової держави, верховенства права, забезпечена соціальна стабільність, а також збережені пільги, компенсації і гарантії, заробітна плата та пенсії для забезпечення права кожного на достатній життєвий рівень» (абз. 7 п. 4) [90].

Більш того, Конституційний Суд України у зазначеному рішенні дійшов висновку, що «Верховна Рада України не уповноважена при прийнятті Закону України «Про Державний бюджет України» включати до нього положення про внесення змін до чинних законів України, зупиняти дію окремих законів України та/або будь-яким чином змінювати визначене іншими законами України правове регулювання суспільних відносин» (абз. 2 п. 5) [90]. Аналогічна правова позиція послідовно підтверджується і в інших рішеннях Конституційного Суду України, в таких наприклад, як справа № 10-рп/2008 від 22.05.2008 та справа № 3-р/2020 від 27.02.2020.

З огляду на викладене, є підстави стверджувати, що норма про призупинення дії ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» шляхом прийняття щорічних законів про Державний бюджет України має ознаки неконституційності, оскільки суперечить усталеній правовій позиції Конституційного Суду України та порушує загальну логіку здійснення правотворчої діяльності.

Негативними наслідками такої практики є не лише недоотримання заробітної плати та зниження рівня гарантій незалежності експертів, але й відтік висококваліфікованих кадрів з державних спеціалізованих експертних установ, що у сукупності може негативно впливати на якість проведення судових експертиз та ефективність забезпечення правосуддя.

З даного приводу Європейська комісія з питань ефективності правосуддя неодноразово зазначала, що робота експерта має обґрунтовано та належним чином винагороджуватися задля уникнення ризику того, що експерт може бути вмовлений порушити свою незалежність. Оплата праці не повинна залежати від результатів експертизи та від суми спору. Таким чином, мають дотримуватися загальні принципи нейтралітету та об'єктивності експерта [82, с. 242].

У науковій літературі також акцентується увага на важливості належного матеріального забезпечення експерта, як гарантії його незалежності.

Науковець Н. В. Нестор наголошує на необхідності невідкладного вирішення цього питання з огляду на особливу роль судово-експертної діяльності у процесі судової реформи [91, с. 40].

Подібної позиції дотримується і Е. Б. Сімакова-Єфремян, яка підкреслює необхідність удосконалення правового статусу експерта та створення ефективних механізмів мотивації їх діяльності [92, с. 127].

Відповідно до результатів анкетування експертів з даного питання, серед факторів, що впливають на їх завантаженість, респонденти найчастіше вказували відтік кадрів (55%) та низьке фінансування галузі судово-експертної діяльності (50%). При цьому причинами відтоку кадрів, на думку абсолютної більшості опитаних (95%), є низький рівень заробітної плати, а також неналежні умови роботи (40%) (Додатки Б, В).

Отримані дані, на нашу думку, підтверджують наявність системних проблем зі створення необхідних умов для діяльності експерта, його матеріального забезпечення, що напряду впливають на його незалежність.

Термін «правильність висновку експерта» зустрічається виключно у спеціальному законі, однак його змістове наповнення на нормативному рівні не розкрито.

Так, М. Г. Щербаковський під правильністю експертного висновку розуміє його відповідність об'єктивній дійсності [76, с. 17]. Проте, з таким підходом погодитися складно, оскільки автор фактично ототожнює правильність із достовірністю як доказу.

На нашу думку, категорію «правильність висновку експерта» доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних площинах. По-перше, як процесуальні критерії, до яких входить дотримання вимог процесуального права щодо проведення судової експертизи. По-друге, наукові критерії, що характеризуються якістю і повнотою експертного дослідження, науковою обґрунтованістю, логічною послідовністю та узгодженістю результатів дослідження. Тому, вважаємо, що правильність висновку експерта – це результат додержання експертом процесуальних та наукових критеріїв. Умовно зазначене співвідношення може бути відображене у вигляді формули: правильність висновку експерта = процесуальні критерії + наукові критерії, де процесуальні критерії забезпечують процесуальну «придатність» викладеної інформації у висновку експерта як засобу доказування, а наукові – якість, переконливість та обґрунтованість проведеного експертного дослідження.

Таким чином, недбале виконання експертом своїх обов'язків, зловживання наданими йому правами, не реалізація гарантій незалежності експертів істотно впливають на допустимість та належність висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві та можуть призвести до того, що навіть правильний по суті висновок не буде прийнятий судом як доказ із процесуальних підстав.

2.2. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві

Розглядаючи висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві необхідно виходити зі сприйняття єдності його змісту та форми. Висновок експерта являє собою цілісну конструкцію, у якій зміст і форма перебувають у тісному взаємозв'язку. Зміст висновку експерта виступає доказом в адміністративному судочинстві, тобто дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що входять до предмету доказування та мають значення для справи, тоді як формою є сам мотивований висновок у вигляді відповідей на поставлені перед експертом питання.

Попри високий рівень розвитку сучасної експертної науки, через безперервне вдосконалення науково-методичного та технічного забезпечення, на практиці не завжди існують об'єктивні умови для повного й однозначного вирішення всіх питань, поставлених перед експертом.

У зв'язку з цим класифікація висновків експерта набуває важливого значення, оскільки безпосередньо впливає на особливості їх оцінки судом та визначення їх доказового значення в адміністративному судочинстві.

У науковій літературі запропоновано декілька підходів до класифікації висновків експерта.

Науковці Н. І. Клименко та В. П. Колонюк здійснюють класифікацію висновків експерта за трьома основними критеріями: 1) за змістом предмета твердження – на категоричні та ймовірні; 2) за наявністю (відсутністю) логічних союзів – на альтернативні і однозначні, умовні і безумовні; 3) за якістю зв'язку – на стверджувальні та негативні [93, с. 116]

С. С. Бичкова пропонує більш розгорнуту класифікацію висновків експерта, виділяючи їх за такими критеріями: 1) за ступенем визначеності – на категоричні і передбачувані (можливі); 2) за якістю зв'язування – на позитивні

(стверджувальні) і негативні; 3) залежно від характеру відносин між наслідком і його підставою – на умовні і безумовні; 4) за ступенем однозначності – на однозначні й альтернативні; 5) залежно від повноти відповідей на поставлені запитання – на повні (вичерпні) і часткові [35, с. 146].

Подібного підходу дотримується В. Д. Юрчишин, який доповнює зазначену класифікацію, пропонуючи розмежувати висновки експерта за ступенем можливості на: можливі та дійсні (неможливі) [95, с. 450].

У свою чергу М. Г. Щербаковський пропонує власну класифікацію висновків експертів, відповідно до якої вони поділяються: 1) за ступенем упевненості експерта: категоричні та ймовірні (можливі); 2) стосовно встановленого факту: позитивні (стверджувальні) та негативні; 3) стосовно реально існуючих фактів: висновки про факти, що дійсно мали місце в минулому та висновки про об'єктивну можливість існування фактів за певних умов; 4) за варіантами рішення: однозначні та альтернативні (різноманітні); 5) за характером відносин між наслідком і причиною: безумовні та умовні; 6) за інформативністю: змістовні висновки та висновки про неможливість вирішення поставленого питання [76, с. 132-135].

Отже, аналіз наведених наукових підходів свідчить про різноманітність класифікаційних критеріїв, за допомогою яких можуть бути систематизовані висновки експерта. Кожна із запропонованих класифікацій відображає окремий аспект їх правової природи та має як теоретичне, так і практичне значення.

З огляду на відмінності у доказовому потенціалі окремих видів висновків експерта, постає необхідність їх подальшого детального аналізу з метою з'ясування особливостей їх оцінки в адміністративному судочинстві.

Вважаємо, що категоричний висновок є найбільш доказово цінним для судового розгляду, оскільки саме категорична форма виключає всі інші варіанти існування або відсутності обставин, що підлягають доказуванню.

Як зазначає М. Г. Щербаковський, категоричні висновки надаються експертом за умови повної упевненості у судженнях і їх правильності, при якому висловлена думка доведена проведеним дослідженням [76, с. 132].

Категоричний висновок експерта характеризується чіткістю, однозначністю та обґрунтованістю відповідей на поставлені перед експертом питання. Приймаючи такий висновок як належний доказ, суд, як правило виходить із відсутності альтернативного тлумачення встановлених обставин.

На практиці трапляються випадки, коли експерт не має можливості дійти категоричного висновку з об'єктивних причин. Найчастіше ймовірний висновок є наслідком недостатньої кількості об'єктів або зразків, наданих експерту для проведення дослідження, їх неналежної якості чи виявлених ознак, які у сукупності не є суттєвими та достатніми для категоричного висновку. За таких умов експерт може прийти до ймовірного висновку, який характеризується сумнівами, неповною внутрішньою переконаністю експерта щодо достовірності зроблених ним висновків. У будь-якому випадку, ймовірний висновок не стверджує, а лише припускає, що певна обставина може існувати, при цьому не виключаючи можливості протилежного висновку.

На сучасному етапі розвитку судочинства відсутність єдиного підходу до визначення доказового значення ймовірного висновку експерта зумовлює активні дискусії серед науковців щодо можливості його використання як доказу під час судового розгляду.

Зокрема, С. С. Бичкова та Ю. Я. Лоза дотримуються думки, що фактичні дані, які містяться в ймовірному висновку експерта, так само, як і в інших видах експертних висновків, можуть розглядатися як доказ і підлягають оцінці судом відповідно до загальних принципів оцінки доказів, передбачених законодавством. При цьому, на розсуд суду, такий висновок може бути покладений в основу судового рішення, однак він має непрямий (опосередкований) характер [35, с. 142; 73, с. 147].

А. Р. Воробчак відзначає, що ймовірні висновки експерта містять відповіді на поставлені у документі про призначення експертизи запитання, зі ступенем ймовірності, недостатнім для їх категоричного вирішення, проте достатнім для формулювання відповідного висновку. На думку автора, як ймовірні, так і категоричні висновки спрямовані на встановлення обставин, що входять до предмета доказування, а їх доказове значення визначається за результатами оцінки суб'єктом доказування [95, с. 57-58].

М. Г. Щербаковський дотримується протилежної позиції, зазначаючи, що ймовірні висновки не мають доказового значення, а можуть використовуватися у сукупності з іншими доказами для достовірного встановлення обставин справи [76, с. 133]. Аналогічної точки зору дотримується В. Г. Гончаренко, який підкреслював, що такі висновки мають виключно пошукове, гіпотетичне призначення [96, с. 34].

Аналізуючи різні погляди науковців щодо доказового значення ймовірних висновків експерта, доходимо до висновку, що повна відмова від ймовірного висновку експерта є занадто категоричним твердженням. Такий підхід не враховує об'єктивних життєвих умов, за яких далеко не завжди є можливість надати експерту всі необхідні зразки для проведення експертного дослідження.

На прикладі почеркознавчої експертизи це можливо пояснити наступним чином. Якщо вільні зразки рукописних записів надані в обмеженій кількості, а досліджувані рукописні записи виконані похилою людиною, що померла, не завжди можна виявити достатню кількість стійких та суттєвих ознак для обґрунтування категоричного позитивного або негативного висновку. Також існують випадки, коли виявлені розбіжні ознаки експерт може пояснити одночасно різними взаємовиключними причинами – або виявлені ознаки почерку цієї особи не відобразилися в наданих зразках, або виявлені ознаки почерку зовсім іншої особи.

Слід зазначити, що розглядаючи можливість використання ймовірного висновку експерта, необхідно враховувати специфіку адміністративного судочинства. Якщо в рамках досудового розслідування в кримінальному провадженні слідчий призначив проведення експертизи і отримав висновок експерта у ймовірній формі, він має можливість продовжити збір доказів, об'єктів для експертного дослідження, уточнити обставини та призначити нову експертизу, надавши експерту можливість зробити категоричний висновок.

В адміністративному судочинстві висновок експерта надається на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи [17]. Тому після отримання висновку експерта у ймовірній формі, некоректно говорити про пошукову інформацію або версії, які потребують перевірки. Вірогідність отримання нових доказів чи встановлення нових фактів, які можуть бути використані для проведення нової експертизи мінімізована, а тому оцінювати в судовому засіданні необхідно ймовірні висновки, які вже сформульовані експертом.

Вважаємо, що висновок експерта, нехай навіть у ймовірній формі, що має взаємний зв'язок з іншими доказами у справі, посилює цю сукупність доказів та дозволяє суду ухвалити більш обґрунтоване рішення.

Отже, доказове значення категоричного висновку сумнівів не викликає, а ймовірний висновок може розглядатися як повноцінний доказ в адміністративній справі лише у сукупності з іншими доказами.

Висновки експерта також можуть бути позитивними (стверджувальними) чи негативними. У даному випадку йдеться про підтвердження чи спростування обставин. Позитивними (стверджувальними) або негативними можуть бути як категоричні, так і ймовірні висновки експерта. Доказове значення таких висновків експерта полягає у тому, що вони дозволяють учасникам адміністративної справи під час доказування підтвердити або спростувати у

категоричній або ймовірній формі існування конкретної обставини, що має значення для правильного вирішення справи.

Поділ висновків експерта на безумовні та умовні визначається характером відносин між судженнями експерта та умовами, на яких вони ґрунтуються. З цього приводу слушно зазначає С. С. Бичкова, вважаючи, що умовний висновок передбачає залежність вирішення поставленого питання від певної умови. Як правило, його правильність обумовлюється вірогідністю факту, прийнятого експертом за вихідні дані. Натомість, безумовний висновок не містить жодних умов, від яких залежала б його істинність [35, с. 145].

Умовний висновок експерта не є ймовірним, оскільки вони мають різну логічну природу. Умовний висновок формулюється як категоричні твердження, однак їх особливість полягає у наявності у вихідних даних певної умови. При цьому, у висновку обов'язково має бути чітко зазначено, які саме вихідні дані були надані експерту та відповідно покладені ним в основу дослідження. Експерт надає чітку відповідь на поставлене питання, але прямо вказує на залежність отриманого результату від факторів та умов, що виходять, по суті, за межі його компетенції. Зазначена форма висновку експерта найбільш притаманна для судово-економічної експертизи. В даному випадку завдання експерта полягає у встановленні наслідків прийняття певної умови, тобто визначення яким буде, наприклад, розмір збитків за умови підтвердження відповідних господарських операцій. Таким чином, умовний висновок не свідчить про слабкість експертного судження чи помилковість, а є проявом дотримання меж компетенції експерта і не проведення ним оцінки обставин справи, що підлягають встановленню судом. Водночас з огляду на залежність умовного висновку від певних умов, його використання у процесі доказування та при ухваленні судових рішень, передбачає обов'язкове підтвердження таких умов іншими доказами у справі. У разі відсутності підтвердження відповідних

умов, умовний висновок не може розглядатися як належний та допустимий доказ в адміністративному судочинстві.

Безумовним є такий висновок експерта, в якому істинність тверджень про факти і обставини, що підлягають доказуванню, не залежить від будь-яких умов або припущень. Його доказове значення полягає у тому, що він усуває умови, які можуть впливати на встановлення наявності або відсутності конкретних фактів та обставин, які підлягають доказуванню [95, с. 52].

Наступним поділом висновків експерта є віднесення їх до альтернативних чи однозначних. Під однозначним висновком розуміється категоричне єдине рішення поставленого питання, яке може бути або негативним або позитивним висновком. У протилежність до однозначного висновку – альтернативний висновок допускає існування кількох взаємовиключних варіантів рішення. С. С. Бичкова зазначає, що однозначний висновок експерта містить лише одну відповідь на поставлене запитання, натомість альтернативний висновок формулюється у випадках, коли в результаті проведеного експертного дослідження не вдається дійти єдиного варіанта вирішення питання. У такому разі висновок містить два або більше варіантів відповіді щодо одного й того ж питання. Логічна структура альтернативного висновку експерта, на думку автора, відображається у формулі: «S є Р чи Т» [35, с. 145], що свідчить про наявність кількох допустимих варіантів встановлення обставини.

Науковець В. Д. Юрчишин також зазначає, що однозначний висновок, виходячи із самого змісту цього терміна, передбачає надання однієї відповіді, тоді як альтернативний формулюється у разі неможливості досягнення єдиного варіанта вирішення питання в процесі експертного дослідження. Наслідком цього є формулювання двох або більше можливих варіантів відповідей на одне й те саме запитання у вигляді роздільного судження («або – або») [94, с. 449].

Очевидно, що у випадку, коли однозначний висновок експерта є категоричним і здатний формувати чітке та однозначне розуміння про

обставини, то альтернативний висновок за своїм доказовим значенням наближений до ймовірного та умовного висновку, оскільки не може розглядатися ізольовано від інших доказів у справі. Разом з тим, слід погодитися з позицією Н. І. Клименко та В. П. Колонюка, відповідно до якої, доказове значення альтернативних висновків експерта полягає в обмеженні кола об'єктів, що підлягають перевірці, а також у підтвердженні ймовірності тих із них, які залишилися [93, с. 217].

В окремих випадках експерт робить висновок про неможливість вирішення питання. Підставою для такого висновку повинні бути суттєві та об'єктивні причини, які обов'язково зазначаються експертом при оформленні ймовірного висновку в його дослідницькій частині.

Висновок про неможливість вирішення питання нерідко ототожнюється з так званою відмовою експерта від надання висновку – повідомленням про неможливість надання висновку.

Так, відповідно до ч. 8 ст. 68 КАС України, призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо наданий на його запит матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою [17].

Водночас слід зауважити, що правова природа висновку про неможливість вирішення питання та правова природа повідомлення про неможливість надання висновку є різною. У першому випадку експерт приходить до такого висновку, якщо 1) деякі з поставлених питань виходять за межі його компетенції, 2) відсутня розроблена та затверджена методика за вузькоспеціалізованими напрямком судової експертизи, але складає при цьому документ у вигляді висновку експерта, у якому надає відповіді на ті питання, що можуть бути вирішені із застосування спеціальних знань.

Натомість повідомлення про неможливість надати висновок оформлюється у випадку, коли експерт об'єктивно не може надати відповіді на жодне з

поставлених питань. Причинами цього може бути, як вихід усіх поставлених питань за межі компетенції експерта, так і незадоволення клопотання експерта про надання додаткових чи порівняльних матеріалів, незадоволення клопотання про забезпечення доступу до об'єкта дослідження (вчинення перешкод з боку учасників судового процесу або інших осіб щодо огляду об'єкта дослідження), несплата вартості судової експертизи, впродовж встановленого законодавством у сфері судово-експертної діяльності строк.

Таким чином, відмінність між зазначеними формами висновку полягає у тому, що висновок експерта про неможливість вирішення окремих питань є складовим елементом висновку експерта як засобу доказування, тоді як повідомлення про неможливість надання висновку не має доказового значення, і відповідно не може розглядатися як доказ у справі.

Науковець Ю. Я. Лоза, досліджуючи висновок про неможливість вирішення поставленого питання зазначає, що його процесуальне значення полягає лише у звільненні суду від обов'язку призначення повторної експертизи по цьому ж самому питанню і орієнтує суд на необхідність використання інших засобів доказування для встановлення обставин, щодо яких були поставлені питання перед експертом [73, с. 149].

Водночас слід звернути увагу на сучасні законодавчі ініціативи у сфері електронного документообігу, які можуть суттєво вплинути на практику використання висновків експерта як засобу доказування. Так, у Верховній Раді України зареєстрований проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства у сфері електронного документообігу» від 20.02.2026 № 14414-1. Положення ст. 13 даного законопроєкту передбачають можливість знищення паперового оригіналу документу до закінчення строку його зберігання за умови створення його неструктурованої електронної копії [97]. Вважаємо, що прийняття законопроєкту у такій редакції може ускладнити або навіть унеможливити

проведення окремих видів судових експертиз, особливо технічної експертизи документів, метою якої, у тому числі, є встановлення фактів і способів внесення змін до документів та встановлення його первинного змісту. Це обумовлено тим, що для проведення такого виду дослідження експерту надаються виключно оригінали документів. Відтак, у разі їх відсутності експерт не матиме можливості прийти до категоричного висновку та буде змушений або скласти висновок у формі ймовірного, або повідомляти ініціатора призначення експертизи про неможливість вирішення поставлених питань, або оформлювати повідомлення про неможливість надання висновку експерта.

Таким чином, запропоновані законодавчі зміни можуть негативно вплинути на доказове значення висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві.

Отже, однозначність і категоричність висновку експерта, як слушно зазначають О. В. Баулін, О. І. Ізотов є важливими методологічними принципами судової експертизи, але оцінці повинен підлягати будь-який висновок, у тому числі ймовірний, а також такий, у якому констатується неможливість надання відповіді на поставлені питання з тих чи інших причин [98, с. 98].

Підсумовуючи вище викладене, потрібно зазначити, що експерти повинні формулювати той висновок, до якого вони об'єктивно дійшли в процесі застосування спеціальних знань, використання відповідних методів дослідження та затверджених методик, оскільки кожний з розглянутих висновків експерта в тій чи іншій мірі може вплинути на встановлення обставин, які входять до предмету доказування.

2.3. Процесуальне оформлення висновку експерта та його місце в системі засобів доказування в адміністративному судочинстві України

Належне процесуальне оформлення висновку експерта за результатами проведення судової експертизи має принципово важливе значення, оскільки він

як самостійний засіб доказування в адміністративному судочинстві підлягає дослідженню, оцінці та використанню суб'єктами доказування переважно без участі експерта. Крім того, невідповідність форми висновку вимогам, або відсутність у висновку деяких обов'язкових розділів, призводить до визнання такого висновку недопустимим.

Висновок експерта характеризується дуалістичною природою, що зумовлює необхідність його розгляду у двох взаємопов'язаних аспектах. З одного боку, він є письмовим документом із ознаками науково-дослідного характеру, оскільки у ньому відображається хід експертного дослідження, фіксуються проміжні результати та надається обґрунтування кінцевих результатів (висновків). Його структура та зміст відтворюють логіку проведеного дослідження і дозволяють простежити послідовність застосування спеціальних знань. З іншого боку, висновок експерта виступає процесуальним документом, який повинен відповідати вимогам процесуального законодавства щодо форми, змісту та порядку його складання. Саме поєднання наукової обґрунтованості та процесуальної відповідності забезпечує можливість використання висновку експерта як належного, допустимого та достовірного засобу доказування в адміністративному судочинстві.

Насамперед слід зазначити, що діючий КАС України не містить загального визначення поняття «процесуальний документ», але існують окремі нормативно-правові акти, які це поняття розкривають. Наприклад, наказ Державної судової адміністрації України «Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України» від 20.08.2019 № 814 (далі – Інструкція № 814) розкриває поняття «процесуальний документ» як документ, на який поширюються вимоги процесуального закону [67].

Більш розгорнуте визначення даного поняття міститься в Положенні про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, яке затверджене Рішенням Вищої

ради правосуддя від 17.08.2021 № 184/5/0/15-21, відповідно до якого, процесуальний документ – це документ, одержаний чи створений судом у процесі здійснення правосуддя або судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, який має відповідні реквізити, на який поширюються вимоги процесуального закону та яким закріплюється (фіксується) певна процесуальна дія [99].

Згідно з п. 1 розділу I Інструкції № 814, документ – це створена або отримана судом у процесі його діяльності інформація, зафіксована на матеріальному носії, основною функцією якого є зберігання і передача її у часі й просторі [67].

Таким чином, висновок експерта в адміністративному судочинстві відповідає переліченим критеріям, а саме: 1) зафіксований на матеріальному носії, оскільки викладається у письмовій формі та містить обставини (факти), що мають значення для справи; 2) одержується судом після проведення судової експертизи на підставі ухвали суду або після проведення на замовлення (договірних умовах) учасником справи – висновок експерта останнім надається суду та у обох випадках долучається до матеріалів справи; 3) має відповідні реквізити для його ідентифікації у вигляді найменування, дати складання та номеру; 4) вимоги процесуального закону до висновку експерта викладені у ст. 101 КАС України; 5) у висновку фіксується процесуальна дія, тобто підстава призначення та проведення судової експертизи, визначені нормами КАС України.

Зміст висновку експерта регламентується ст. 101 КАС України виключно у загальних рисах. Більш детальні вимоги до його структури та змісту закріплені в основних відомчих нормативно-правових актах, які регулюють порядок призначення та проведення судових експертиз. Так, наприклад, науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України та атестовані приватні експерти під час проведення судових експертиз керуються

Інструкцією № 53/5, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України – Інструкцією з організації проведення судових експертиз та експертних досліджень в Експертній службі Служби безпеки України, затвердженою наказом № 209 від 30.05.2025 (зі змінами, внесеними наказом СБУ № 232 від 16.06.2025), експертна служба Міністерства внутрішніх справ керується Інструкцією з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, затвердженою наказом МВС від 17.07.2017 № 591 (зі змінами, внесеними наказом МВС України від 26.12.2025 № 917 (далі – Інструкція № 591).

Традиційно вважається, що структура висновку експерта складається з трьох основних частин: вступної, дослідницької та заключної. Аналогічний підхід закріплений і в Інструкції № 591, однак остання частина визначена законодавцем як «висновки-відповіді на поставлені запитання/завдання» [100], що на нашу думку, має ознаки термінологічної невдалої конструкції та призводить до певної тавтології.

На підставі аналізу зазначених відомчих нормативно-правових актів, які регулюють порядок призначення та проведення судових експертиз із застосуванням методу групування, нами було виокремлено перелік відомостей, які є обов'язковими для відображення у вступній частині висновку експерта, а також запропоновано додаткові відомості, необхідні для його належної оцінки судом як засобу доказування.

Зауважимо, що вступна частина висновку експерта містить формальні відомості про призначення та проведення судової експертизи, а саме:

- найменування документа («висновок експерта») та його реквізити (дата і номер складання, категорія та вид експертизи);
- відомості про документ, на підставі якого призначено проведення експертизи (його назву, дата складання, найменування адміністративного суду,

прізвище судді) або дані про учасника адміністративної справи, який звернувся на договірних умовах до експерта чи експертної установи із зазначенням його процесуального статусу, а також номер адміністративної справи. При цьому зазначення процесуального статусу особи та номера адміністративної справи є однією з найважливіших умов належного оформлення вступної частини висновку експерта, оскільки це дозволяє не лише ідентифікувати відповідний висновок, а й забезпечує можливість суду пересвідчитися у тому, що він є результатом судової експертизи, проведеної в межах адміністративного судочинства з дотриманням встановлених процесуальних вимог, що у свою чергу, має важливе значення для оцінки його як належного та допустимого доказу;

– персональні дані суб'єкта судово-експертної діяльності (найменування експертної установи та/або прізвище, ім'я, по-батькові експерта; посада (для експертів державних спеціалізованих установ); освіта; освітньо-кваліфікаційний рівень; науковий ступінь та вчене звання за наявності; експертна спеціальність (кваліфікація); спеціальне звання – кваліфікаційний клас експерта (для експертів державних спеціалізованих установ); стаж експертної роботи; дані свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта (дата, номер видачі, ким виданий), а також дата і номер рішення про кожне підвищення кваліфікації за відповідною експертною спеціальністю. Строк дії свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта з 15 листопада 2024 року у вступній частині не зазначається, оскільки відповідно до внесених змін у профільний закон, таке свідоцтво набуло безстроковий характер, що на нашу думку, доцільно окремо зазначати у висновку експерта;

– попередження експерта про відповідальність за завідомо неправдивий висновок (ст. 384 Кримінального кодексу України) у випадку призначення експертизи на замовлення учасника адміністративної справи (ч. 6 ст. 104 КАС України), а у випадку призначення експертизи судом – також про

відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ст. 385 Кримінального кодексу України) (ч. 7 с. 101 КАС України). Таким чином, у разі призначення експертизи судом, експерт повинен своїм підписом засвідчити ознайомлення з відповідальністю за двома статтями Кримінального кодексу України, тоді як при проведенні експертизи на замовлення учасника справи – лише за ст. 384 Кримінального кодексу України. Зазначена вимога прямо передбачена нормами процесуального законодавства та є обов'язковою до виконання, а її розміщення, у вступній частині висновку після відомостей про особу експерта, є логічно обґрунтованим. Разом з тим, норми відомчих нормативно-правових актів, які регулюють порядок призначення та проведення експертиз, не узгоджуються із зазначеним підходом, оскільки передбачають обов'язок експерта підписуватися під обома статтями Кримінального кодексу України не залежно від ініціатора призначення експертизи. Така невідповідність створює ризики порушення процесуальних вимог. У разі не дотримання експертом зазначеної процесуальної вимоги, такий висновок визнається судом недопустимим доказом. Аналогічну правову позицію висловив Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду досліджуючи висновок техніко-будівельного дослідження, складеного на замовлення позивача. Так, у своїй постанові від 05.04.2024 у справі № 420/5521/19 суд касаційної інстанції зазначив, що суд, беручи до уваги висновок експерта як доказ у справі, зобов'язаний здійснити відповідно до вимог ст. 104 КАС України перевірку попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за статтею 384 Кримінального кодексу України; недотримання судом такої вимоги не може вважатися формальним порушенням норм процесуального закону, оскільки КАС України визначає це обов'язковою вимогою, від якої залежить допустимість чи недопустимість висновку як доказу [101];

– інформація про те, що висновок експерта підготовлений для подання до суду у разі призначення експертизи на замовлення учасника адміністративної справи. Зазначена вимога також є обов’язковою, оскільки прямо передбачена ч. 6 ст. 104 КАС України та не застосовується до висновків, складених на підставі ухвали суду. У разі недотримання цієї процесуальної вимоги висновок експерта, як і в попередньому випадку є недопустимим доказом;

– відомості про голову комісії у разі проведення комісійної або комплексної експертизи;

– короткий виклад обставин справи, що стосуються проведення судової експертизи;

– чіткий перелік об’єктів дослідження та порівняльного матеріалу (за наявності) із зазначенням їх виду, найменування та кількості аркушів (для документів у паперовій формі);

– дослівний перелік питань, поставлених на вирішення судової експертизи.

Слід звернути увагу, що відомчі нормативно-правові акти, які регулюють порядок призначення та проведення судових експертиз, дещо розширюють зміст цієї вимоги, наділяючи експерта правом змінювати редакцію поставлених питань, групувати їх, змінювати порядок викладення відповідей в заключній частині висновку, зазначати питання, вирішені в порядку експертної ініціативи, а також наводити причини не вирішення окремих питань, якщо вони не відносяться до предмета експертизи або не входять до компетенції експерта.

На нашу думку, такий підхід є дискусійним і не може бути підтриманий у повному обсязі. Експерт самостійно може визначити лише те, що стосується його дослідження (обирати методику, необхідні технічні засоби тощо), однак не має повноважень змінювати зміст поставлених перед ним питань одноосібно, без попереднього погодження з ініціатором призначення експертизи.

Перефразування та редагування питань, навіть у разі очевидності їх змісту, має здійснюватися виключно шляхом офіційного звернення експерта до суду

або учасника адміністративної справи, який ініціював призначення та проведення експертизи, із відповідним клопотанням про їх уточнення. Самостійна зміна формулювання питань, на нашу думку, є не припустимим, оскільки такі дії можуть суттєво вплинути на межі дослідження: призвести як до звуження обсягу поставленого завдання, так і до його надмірного розширення, що створює ризик виходу експерта за межі своєї компетенції, а також суперечать основоположним принципам судово-експертної діяльності, зокрема принципам повноти, об'єктивності та наукової обґрунтованості.

Крім того, подібна практика може поставити під сумнів допустимість та достовірність висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві, стати підставою для його оскарження або невизнання його судом належним і допустимим доказом, що негативно впливає як на ефективність судового розгляду справи, так і на довіру до інституту судової експертизи загалом.

Водночас причини не вирішення окремих питань, поставлених на вирішення експертизи, у зв'язку з їх невідповідністю предмету дослідження або виходом за межі компетенції експерта, мають бути відображені у заключній частині висновку. При цьому, доцільно керуватися принципом: кількість наданих відповідей має відповідати кількості поставлених питань, навіть якщо відповідь полягає у констатації неможливості їх вирішення;

- реквізити направлених клопотань експерта та відомості про результати їх розгляду (за наявності);

- відомості про наявність або відсутність дозволу на використання руйнуючих чи частково-руйнуючих методів дослідження (у разі потреби їх застосування);

- відомості про підстави та осіб (прізвище, ініціали, їх процесуальний статус), які були присутні під час проведення експертизи;

– перелік методик, застосованих під час проведення судової експертизи із зазначенням їх реєстраційних кодів відповідно до Реєстру методик проведення судових експертиз, а також використані науково-технічні, довідкові та інші інформаційні джерела, оформлені за правилами бібліографічного опису.

Як бачимо, вступна частина висновку експерта містить комплекс відомостей, які дозволяють суду при його оцінці встановити дотримання процесуального порядку призначення та проведення експертизи, перевірити компетентність експерта, відповідність наданого об'єкта дослідження та достатність наданого порівняльного матеріалу.

Отже, вступна частина є невід'ємним структурним елементом висновку експерта та виконує функцію процесуального «фільтра», через який перевіряється належність та допустимість висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві.

Дослідницька частина висновку експерта є головним і змістовим «блоком» його структури, тому повинна включати:

- спосіб доставки об'єктів дослідження та порівняльного матеріалу (за наявності), вид та стан їх упакування;
- відомості про стан об'єктів дослідження та порівняльного матеріалу (за наявності), а також інформацію про їх відповідність тим, що зазначені у документі про призначення експертизи;
- відомості про позначення об'єктів дослідження і порівняльного матеріалу відповідними штампами експертної установи або експерта;
- застосовані методи і засоби дослідження, умови їх застосовування та результати;
- посилання на ілюстрації або самі ілюстрації (за умови відсутності додатків у вигляді ілюстративної таблиці), а також посилання на схеми, графіки, викладені окремими додатками;
- оцінку результатів проведених експертних досліджень;

- причини, з яких окремі питання, поставленні перед експертом не можуть бути вирішені або не були вирішені;
- міркування експерта щодо встановлених обставин, які мають значення для адміністративної справи і з приводу яких йому не були поставлені питання (за умови їх обґрунтованості та відсутності ризику експертної помилки, без дублювання у заключній частині);
- інформація про використані засоби вимірюваної техніки, обладнання, прилади, науково-технічні засоби;
- відомості про пакування експертом об'єктів та зразків дослідження та подальший їх рух.

Опис експертного дослідження визначається характером завдань судової експертизи – ідентифікаційних чи діагностичних, які ставляться перед експертом. У разі виконання ідентифікаційних завдань дослідницька частина може включати роздільне дослідження, порівняльне дослідження, експертний експеримент та синтезуючу частину (узагальнення результатів). Тому, синтезуючу частину доцільно розглядати як необов'язковий, факультативний структурний елемент висновку експерта. Особливості має дослідницька частина висновку експерта, складеного за результатами комплексної експертизи, оскільки дослідження проводиться експертами різних спеціальностей. У таких випадках вона може поділятися на окремі розділи, які підписуються відповідними експертами, залежно від виконаного ними обсягу дослідження та сформульованих проміжних висновків. Такий порядок забезпечує персоналізацію відповідальності експерта виключно за результатами власного дослідження, яке він особисто провів і сформулював за ними власні висновки.

Водночас відсутність окремо виокремленої синтезуючої частини не означає відсутності процесів аналізу та синтезу у дослідницькій частині. Йдеться лише про їх структурне оформлення. На нашу думку, виділення синтезуючої частини

в окремий розділ є недоцільним, оскільки це ускладнює структуру висновку без додаткового підвищення його доказового значення.

Слід також зазначити, що ми не підтримуємо вимоги законодавства та позицію окремих науковців, зокрема С. С. Бичкової [35, с.134] щодо обов'язкового зазначення у дослідницькій частині висновку експерта причин розбіжностей із висновками первинних експертиз під час проведення повторних експертиз. Така позиція ґрунтується тим, що експерт не наділений повноваженнями оцінювати висновки інших колег, оскільки це належить до виключної компетенції суду. Аналогічного підходу дотримуються Н. І. Клименко та В. П. Колонюк [93, с. 215].

Дослідницька частина висновку експерта є центральним елементом у його структурі. Саме вона виступає носієм логічного та науково-методологічного обґрунтування процесу формування висновку, фіксує перебіг дослідження, встановлені обставини, використані методики та науково-практичні підходи, що дозволяє відтворити логіку експертного пізнання.

Кожен етап експертного дослідження повинен бути описаний із зазначенням відповідних наукових методів, а також з фіксацією проміжних та кінцевих результатів, що дозволяє суду або іншому процесуальному суб'єкту доказування перевірити обґрунтованість зроблених висновків.

Особливістю дослідницької частини є підтвердження наявності причинно-наслідкових зв'язків між об'єктом дослідження, застосованими методами і отриманими результатами. Якість оформлення дослідницької частини також безпосередньо впливає на юридичну силу експертного висновку. Недостатньо структурований або поверхневий аналіз може стати підставою для визнання такого висновку неналежним доказом в адміністративній справі, тоді як ґрунтовне, логічно послідовне та науково обґрунтоване викладення підвищує рівень довіри до експерта та до інституту судової експертизи в цілому.

Науковці В. М. Тertiшник та В. В. Варава, досліджуючи проблеми правового забезпечення ефективного використання експертиз у доказовій діяльності, обґрунтовують доцільність спрощення процесуальної форми проведення експертиз шляхом оптимізації структури висновку експерта, а саме скорочення його дослідницької частини [102, с. 30].

Подібну позицію висловлює і Ж. В. Васильєва-Шаламова, зазначаючи, що доказове значення висновку експерта як засобу доказування мають виключно відповіді на поставлені судом питання, викладені експертом, а не проведені експертне дослідження та його методика [79, с. 155].

Протилежної думки дотримуються Н. І. Клименко та В. П. Колонюк, наголошуючи на необхідності повного та детального відображення у дослідницькій частині висновку експерта процесу його дослідження. Автори вказують, що така частина повинна містити опис стадій дослідження, характеристику об'єктів, застосованих методів і засобів, отриманих результатів, виявлені ознаки та властивості об'єктів, способи та прийоми порівняльного дослідження, результати оцінки збігів і розбіжностей [93, с. 215-216].

Аналогічної думки дотримується опитувана частина експертної спільноти. Так, за результатами проведеного опитування серед експертів 63,2% респондентів висловилися за доцільність детального викладення дослідницької частини висновку експерта. Натомість лише 36,8% опитаних вказали на недоцільність надмірної деталізації. Потрібно зазначити, що ми поділяємо позицію більшості експертів та підтримуємо підхід, який полягає у збереженні існуючого на сьогоднішній день розширеного викладення дослідницької частини висновку експерта, з метою забезпечення наукової обґрунтованості, аргументованості та переконливості експертного дослідження.

Заклучна частина висновку експерта є завершальним елементом структури, що містить систематизований виклад відповідей на питання, поставлені у вступній частині перед експертом, причому такі відповіді

надаються у тій самій послідовності, у якій сформульовано відповідні питання. Така структурна відповідність забезпечує логічну завершеність документа, його зрозумілість та процесуальну обґрунтованість.

У науковій доктрині та правозастосовній практиці сформулювалися вимоги до змісту заключної частини, відповідно до яких вона повинна містити чіткі, аргументовані та недвозначні формулювання, які ґрунтуються виключно на результатах проведених експертних досліджень та наведених у вступній частині даних. До основних належать: 1) повнота відповідей на кожне поставлене питання; 2) наукова обґрунтованість і логічна послідовність викладу; 3) коректність та зрозумілість формулювань; 4) зазначення причин у випадку неможливості надання відповіді на поставленні питання.

Таким чином, заключна частина висновку експерта концентрує результати дослідження у формі чітких відповідей на поставлені питання та забезпечує можливість їх належної процесуальної оцінки.

Додатки до висновку експерта (ілюстративні матеріали – таблиці, схеми, креслення, графіки, фотозображення) виконують допоміжну функцію, забезпечуючи наочність і деталізацію результатів дослідження. Їх оформлення у вигляді додатків є доцільним у тих випадках, коли зазначені матеріали не включені безпосередньо до змісту дослідницької частини висновку або коли їх обсяг може ускладнювати логічну побудову та структурну цілісність основного тексту висновку експерта. При цьому у висновку обов'язково мають міститися посилання на всі відповідні ілюстративні матеріали.

Питання щодо доцільності включення таких матеріалів до змісту дослідницької частини висновку чи їх винесення в окремі додатки належить до дискреційних повноважень експерта. Саме експерт, виходячи з характеру дослідження, обсягу отриманих даних і необхідності забезпечення логічної та структурної цілісності документа, визначає оптимальний спосіб подання ілюстративного матеріалу.

Таким чином, додатки до висновку експерта виступають важливим інструментом підвищення його інформативності та доказового значення і залежно від зазначених обставин можуть розглядатися як самостійний структурний елемент висновку.

Варто зауважити, що висновок експерта оформлюється у двох примірниках на бланку експертної установи або приватного експерта, кожна сторінка якого підписується експертом, який проводив дослідження. Підпис експерта засвідчується відбитком печатки державної спеціалізованої установи, а у разі проведення дослідження приватним експертом – відбитком печатки із зазначенням реєстраційного номера облікової картки платника податків експерта. Детальні вимоги до печатки приватного експерта визначені в Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/05.

Аналіз зазначених нормативно-правових актів та доктринальних підходів дозволяє дійти висновку, що до кожної частини висновку експерта повинні бути встановлені чіткі вимоги, які враховують специфіку адміністративного судочинства. Належне оформлення висновку експерта має визначальне значення для його подальшої оцінки судом та визнання належним і допустимим доказом, оскільки саме його зміст і структура забезпечують можливість перевірки всіх етапів експертного дослідження – від моменту надходження матеріалів до суб'єкта судово-експертної діяльності (фактичного відкриття експертного провадження) і до повного виконання судової експертизи, за результатами якої оформлюється висновок експерта. У зв'язку з цим, вважаємо, за доцільне нормативне закріплення єдиних вимог до структури та розширеного змісту висновку експерта принаймні на рівні профільного закону, з метою забезпечення уніфікованого підходу до діяльності всіх суб'єктів судово-

експертної діяльності. Актуальність даного питання підсилюється тим, що з 01 січня 2023 року відповідно до ст. 14 Закону України «Про судову експертизу», порушення вимог законодавства щодо оформлення висновку експерта визнається дисциплінарним проступком, за вчинення якого експерт може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності.

Висновки до розділу 2

Дослідивши висновок експерта в системі засобів доказування в адміністративному судочинстві, можна зробити такі висновки:

1. Доведено, що нормативне визначення поняття «судова експертиза», закріплене у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» не враховує особливості адміністративного судочинства. У зв'язку з цим запропоновано авторське визначення судової експертизи в адміністративному судочинстві як процесуально врегульованого дослідження об'єктів, явищ чи процесів, що здійснюється експертом із використанням спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла на підставі ухвали суду або на замовлення учасників справи після відкриття провадження у справі, з метою надання повного та обґрунтованого висновку експерта щодо обставин, які є предметом судового розгляду та мають значення для вирішення справи.

2. Обґрунтовано, що запропонований Міністерством юстиції України підхід до розмежування понять «експерт» та «судовий експерт» через призму професійної діяльності та процесуального статусу особи є не коректним.

3. Доведено, що реалізувати право на відвід експерта в адміністративному судочинстві за умови проведення судової експертизи на замовлення учасника справи вкрай складно.

4. З'ясовано, що експертна ініціатива розглядається експертною спільнотою як важливий інструмент підвищення обґрунтованості та повноти

висновку експерта. Водночас встановлено, що її застосування потребує чіткого нормативного врегулювання щодо визначення меж, підстав та процесуального порядку реалізації.

5. Встановлено, що правильність висновку експерта є результатом додержання експертом сукупності процесуальних та наукових критеріїв. Запропонований авторський підхід до визначення цієї категорії у вигляді формули: «правильність висновку експерта = процесуальні критерії + наукові критерії».

6. Доведено, що практика призупинення дії ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» щодо визначення розміру посадових окладів експертів державних спеціалізованих установ (які не є військовослужбовцями та не мають звань рядового і начальницького складу) шляхом прийняття щорічних законів про «Державний бюджет України» має ознаки неконституційності та негативно впливає на систему судово-експертної діяльності. Зокрема, встановлено, що недостатнє матеріальне забезпечення та загальні системні проблеми у створенні належних умов праці експертів безпосередньо впливають на гарантії їх незалежності, спричиняють відтік кваліфікованих кадрів із державних спеціалізованих установ, що у свою чергу, призводить до перевантаженості наявних експертів і, як наслідок, до збільшення строків виконання експертиз та зниження якості експертних досліджень.

7. Доведено, що результати експертного дослідження, викладені у ймовірному висновку експерта, можуть розглядатися як повноцінний засіб доказування в адміністративному судочинстві у сукупності з іншими доказами у справі.

8. Обґрунтовано, що для визначення висновку експерта належним та допустимим доказом в адміністративному судочинстві важливе значення має суворе дотримання встановлених вимог до його оформлення.

9. Обґрунтовано доцільність нормативного закріплення єдиних вимог до структури та змісту висновку експерта на рівні профільного закону, що сприятиме уніфікації практики його оформлення та підвищенню ефективності використання.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ, ОЦІНКА ТА ВИКОРИСТАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

3.1. Дослідження та оцінка судом висновку експерта в адміністративному судочинстві

Дослідження та оцінка висновку експерта є завершальними етапами процесу доказування в адміністративному судочинстві, що характеризуються специфічними особливостями, які відрізняють його від процедури оцінки інших засобів доказування.

Висновок експерта в адміністративному судочинстві досліджується у судовому засіданні відповідно до загальних правил, визначених ст. 90 та ст. 211 КАС України. Окремі аспекти його дослідження та оцінки деталізуються спеціальними нормами, зокрема ст. 108 та ст. 221 КАС України.

Процес дослідження висновку експерта має тривалий і поетапний характер, оскільки здійснюється протягом усього розгляду адміністративної справи. Доцільно виокремити два основні етапи дослідження. Перший етап – попередній – розпочинається з моменту надходження висновку експерта до суду. На цьому етапі здійснюється ознайомлення суду та учасників справи з висновком експерта, його вивчення, аналіз, перевірка. Особливого значення набуває комплексний аналіз усіх його структурних елементів – не лише заключної частини висновку, а й вступу, дослідницької частини та додатків у вигляді ілюстративного матеріалу. Такі додатки до висновку експерта відіграють важливу роль у забезпеченні візуалізації та аргументованості результатів проведеного експертного дослідження, слугуючи додатковими засобами контролю його обґрунтованості та достовірності. Їх аналіз дає можливість перевірити правильність застосованих експертом методик,

результати порівняльного дослідження, а також з'ясувати, які саме ознаки досліджуваних об'єктів були виявлені та покладені в основу зроблених висновків.

На цьому етапі у суб'єктів доказування формується первинне уявлення про доказову цінність висновку експерта та визначається його місце у системі доказів у справі.

Другий етап – основний – здійснюється безпосередньо у судовому засіданні та передбачає оголошення висновку експерта, його обговорення, надання учасниками справи своїх зауважень та заперечень, виклик експерта для надання роз'яснень у разі необхідності.

У цьому контексті певною мірою дискусійним є положення ст. 221 КАС України, яке пов'язує початок дослідження висновку експерта з моментом його оголошення в судовому засіданні. Більш того, законодавець визначає, що таке оголошення здійснюється за клопотанням учасника справи. Вважаємо, що обґрунтованим є підхід, за яким процес дослідження розпочинається значно раніше – на стадії попереднього ознайомлення.

Попереднє дослідження має важливе значення для ефективної реалізації принципів адміністративного судочинства, оскільки дозволяє забезпечити належну підготовку до судового розгляду, виявити можливі недоліки висновку, а також визначити подальші дії учасників справи в процесі доказування.

Оцінка висновку експерта є завершальним етапом доказування і являє собою складну інтелектуально-пізнавальну діяльність суб'єктів доказування. Вона полягає у встановленні належності, допустимості та достовірності висновку експерта у сукупності з іншими доказами. Така оцінка здійснюється на основі внутрішнього переконання суду, що формується в результаті всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи.

Науковці обґрунтовано підкреслюють значущість цього етапу. Так Я. С. Калмикова визначає оцінку доказів як невід'ємну складову доказування та

його логічне завершення, без якого весь процес втрачає сенсу [47, с. 158]. У свою чергу Ю. М. Мирошніченко акцентує увагу на тому, що дослідження, перевірка та оцінка висновку експерта є не менш важливим, а ніж інші стадії експертного провадження, включаючи призначення та проведення експертизи [103, с. 445].

Судова оцінка висновку експерта повинна відповідати принципам безпосередності, повноти, всебічності та об'єктивності. Це означає, що суд не може формально сприймати висновок експерта як беззаперечний доказ, а зобов'язаний критично його аналізувати, враховуючи методологію дослідження, наукову обґрунтованість висновків, компетентність експерта та відповідність висновку іншим матеріалам справи.

Суттєвий вплив на формування сучасних підходів оцінки висновку експерта має практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ). У рішенні від 19.02.2026 за заявою № 22737/16 Суд сформував важливі стандарти щодо поведінки національних судів із висновками експерта. Зокрема, ЄСПЛ наголосив, що у випадках, коли висновок експерта може мати вирішальне значення для результатів справи, національний суд зобов'язаний надати йому чітку, повну та мотивовану оцінку. Суд підкреслив, що формальна згадка про висновок експерта або аналіз лише окремих його аспектів не відповідає вимогам справедливого судового розгляду. Натомість суди повинні прямо відповідати на ключові доводи сторін, які ґрунтуються на експертному дослідженні, а також аналізувати матеріали, що становлять основу такого висновку. Відсутність належної оцінки таких доказів створює сумнів щодо того, чи були вони фактично досліджені, що може свідчити про порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Особливу увагу заслуговує позиція ЄСПЛ щодо суб'єкта призначення експертизи. Суд зазначив, що той факт, що висновок експерта був підготовлений на замовлення учасника справи, а не за ухвалою суду, не звільняє

суд від обов'язку оцінити його по суті. Вирішальним є не процесуальне походження доказу, а його зміст, зв'язок із предметом доказування та потенційний вплив на вирішення справи.

Таким чином, практика ЄСПЛ формує чіткий стандарт оцінки висновку експерта, який передбачає: обов'язковість його повного та всебічного аналізу; необхідність оцінки матеріалів, що становлять його основу; обов'язок суду мотивовано приймати або відхиляти такий доказ; недопустимість формального або вибіркового підходу до його дослідження [104].

При оцінці висновку експерта потрібно дотримуватися певного алгоритму оцінки, який передбачає декілька стадій під час яких суд повинен з'ясувати: 1) чи було додержано вимоги законодавства при призначені та проведені експертизи; 2) чи не було обставин, які виключали участь експерта у справі; 3) компетентність експерта і чи не вийшов він за межі своїх повноважень; 4) достатність поданих експертові об'єктів дослідження; 5) повноту відповідей на порушені питання та їх відповідність іншим фактичним даним; 6) узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи; 7) обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи (п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах») [77]. Аналогічні рекомендації надаються в постанові Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 № 4 «Про деякі питання практики призначення судової експертизи».

В. Г. Гончаренко зазначає, що висновки експертів користуються значним авторитетом, оскільки в них акумульовано сучасні наукові знання та професійний досвід. Унаслідок цього, незважаючи на закріплений в процесуальному праві принцип відсутності наперед встановленої сили доказів, під час оцінки висновку експерта суб'єктами доказування часто надається

пріоритетне значення, що проявляється у підвищеному рівні довіри до нього [105, с. 2].

Тому, на нашу думку, слід звернути увагу на суб'єктивний фактор джерела доказу, який впливає на якість висновку експерта. Рівень професійної підготовки експерта, його досвід, логічне мислення, добросовісність, неупередженість можуть істотно впливати на результати експертного дослідження. У зв'язку з цим, суд повинен оцінювати не лише зміст висновку, але й умови його формування.

Належне виконання експертом свої обов'язків, недопущення зловживання своїми правами, грубе порушення порядку проведення судової експертизи мають серйозний вплив на оцінку висновку експерта як доказу в судовому процесі. Порушення зазначених вимог може суттєво знизити доказову цінність висновку експерта або поставити під сумнів його достовірність.

В Україні процедура набуття статусу експерта регламентована Законом України «Про судову експертизу» та підзаконними нормативно-правовими актами, затвердженими міністерством або державним органом, що здійснюють організаційно-управлінські функції щодо діяльності державних спеціалізованих установ та судових експертів, які не є їх працівниками. Для отримання кваліфікації судового експерта особа, окрім наявності відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста, як зазначалося раніше, повинна пройти атестацію, яка включає складання кваліфікаційного іспиту з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи. Важливою передумовою допуску до складання такого іспиту є проходження спеціальної підготовки та стажування, тривалість якого не перевищує одного року. За результатами успішного складання кваліфікаційного іспиту експертно-кваліфікаційна комісія приймає рішення про присвоєння відповідної кваліфікації та видає свідоцтво. Попри те, що свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта є безстроковим, законодавець встановлює

обов'язок постійного професійного розвитку. Зокрема, судовий експерт зобов'язаний не рідше ніж один раз на три роки проходити підвищення кваліфікації за всіма експертними спеціальностями, у межах яких він здійснює діяльність. У разі не виконання цього обов'язку, право на проведення експертиз за відповідною спеціальністю підлягає тимчасовому зупиненню, що фіксується у державному Реєстрі атестованих судових експертів.

Враховуючи положення п. 2 глави 1 Розділу III Порядку проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 06.05.2025 № 1224/5, який набрав чинності 25.06.2025, підвищення кваліфікації судового експерта може здійснюватися як на платній, так і на безоплатній основі та включає різні форми професійного розвитку. До них належать: навчання за професійною програмою підвищення кваліфікації; участь у науково-практичних заходах з питань судово-експертної діяльності (конференціях, семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах тощо); здійснення наукової, науково-педагогічної, викладацької, науково-технічної діяльності у сфері судової експертизи. Кількісним показником підвищення кваліфікації виступає система кредитів ЄКТС, відповідно до якої судовий експерт повинен набрати не менше двох кредитів за кожною експертною спеціальністю. При цьому участь у науково-практичних заходах без доповіді та публікації тез оцінюється у 0,1 кредиту, тоді як участь із доповіддю та публікацією тез – у 0,5 кредиту. Здійснення наукової, науково-педагогічної, викладацької чи науково-технічної діяльності у сфері судової експертизи оцінюється у 1 кредит ЄКТС [106].

Запроваджений порядок підвищення кваліфікації судових експертів є відносно новим та, безперечно, спрямований на забезпечення належного професійного рівня суб'єктів судово-експертної діяльності. Водночас аналіз зазначених положень дозволяє виокремити низку потенційних ризиків, здатних

впливати на якість і об'єктивність експертних досліджень. Передусім, одним із ключових є ризик формалізації процесу підвищення кваліфікації. Значна варіативність форм професійного навчання (участь у конференціях, вебінарах, тренінгах тощо) може призводити до ситуації, коли фактичний рівень здобутих знань не відповідає задекларованим результатам. Незважаючи на те, що структурний підрозділ Міністерства юстиції, на який покладено функції організаційно-управлінського та науково-методичного забезпечення здійснює контроль за процесом підвищення кваліфікації та погоджує програми навчання, зберігається ймовірність перетворення цього процесу на формальну процедуру, орієнтовану передусім на виконання встановлених вимог, а не на реальне підвищення професійної компетенції експерта. Другим важливим ризиком є нерівність доступу до якісного професійного навчання. Оскільки підвищення кваліфікації може здійснюватися як на платній, так і на безоплатній основі, існує ймовірність того, що більш якісні освітні заходи будуть доступні переважно на платній основі. Це, своєю чергою, може зумовлювати дисбаланс у рівні професійної підготовки судових експертів. Ситуація ускладнюється тим, що витрати на професійне навчання нерідко покладаються безпосередньо на самого експерта, а не на державну спеціалізовану установу, працівником якої він є, що додатково обмежує доступ до якісних освітніх ресурсів.

Питання підготовки експертів є важливою складовою проблеми компетенції експерта. Як слушно зазначає В. М. Бараняк, професіоналізація фахівців у сфері судово-експертної діяльності має ґрунтуватися насамперед на фундаментальній підготовці майбутнього судового експерта у закладі вищої освіти як спеціаліста у сфері судової експертизи. Автор обґрунтовує позицію, відповідно до якої освітній процес підготовки судових експертів повинен бути орієнтований на формування фахівців конкретних спеціалізацій (експертних профілів), а здобуті ними знання мають відповідати встановленим вимогам щодо рівня, глибини, змісту та практичної спрямованості їх подальшого

застосування. У цьому контексті визначальне значення для характеру професії судового експерта має зміст, вид та обсяг його знань [107, с. 231-232].

Не менш важливим елементом професійної компетенції судового експерта є дотримання ним принципів етики. Одним із перших хто здійснив спробу визначити предмет судової етики як самостійної категорії був український вчений-криміналіст, доктор юридичних наук Л. Є. Ароцкер. Він наголошував, що від висновку експерта значною мірою залежить подальший перебіг справи та долі людей, яких він стосується. Тому усі учасники судового процесу повинні бути впевнені у високому рівні професійної кваліфікації експерта, його глибоких знаннях, моральній стійкості й бездоганній чесності. До основних елементів судової етики науковець відніс об'єктивність, справедливість, принциповість, стійкість до стороннього впливу та тиску, незалежність у формуванні суджень щодо обставин справи, здійснення оцінки доказів виключно на підставі внутрішнього переконання, сформованого в результаті всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи у їх сукупності з дотриманням вимог закону. При цьому, як наголошує вчений, поведінка експерта повинна відповідати не лише правовим приписам, а й вимогам професійного обов'язку. Переконання експерта не повинно мати характеру безапеляційної істини, а має спиратися на достатню кількість об'єктивних даних, які можуть бути перевірені іншими учасникам процесу [108, с. 197].

І. А. Петрова та Г. О. Спіцина, підтримуючи окремі наукові підходи, зазначають, що судовий експерт повинен володіти яскраво вираженими моральними якостями, які є невід'ємною складовою його професійної діяльності. До таких якостей науковці відносять:

- об'єктивність і неупередженість, що обумовлюються відсутністю зацікавленості експерта у результатах розгляду справи та виступають гарантією

його незалежності та самостійності при формуванні суджень у межах проведених досліджень;

- принциповість, яка забезпечує здійснення експертного дослідження та формулювання висновків виключно на підставі власних професійних переконань із застосуванням науково обґрунтованих методик, незалежно від впливу зацікавлених осіб;

- самокритичність, що передбачає здатність експерта до критичного осмислення як процесу проведення дослідження, так і отриманих результатів;

- доброчесність, яка визначає межі поведінки експерта та ґрунтується на принципах чесності, належного ставлення до учасників процесу, сумлінного виконання професійних обов'язків і відповідального використання державних ресурсів;

- наукова порядність, що полягає у здійсненні експертного дослідження на основі повного та всебічного аналізу всіх наданих матеріалів із використанням сучасних методів, методик і технічних засобів. Така якість виключає поверхневність у дослідженнях, прийняття поспішних рішень або ігнорування даних, які суперечать попереднім висновкам, і водночас стимулює експерта до постійного професійного вдосконалення;

- коректність професійної поведінки, яка проявляється у дотриманні етичних стандартів під час виконання процесуальних і службових обов'язків, належному спілкуванні з колегами, здатності аргументовано й тактовно відстоювати власну позицію, а також у неухильному дотриманні вимог щодо збереження службової таємниці, у тому числі під час публічних виступів чи наукових публікацій;

- повага до діючого законодавства, що передбачає не лише знання нормативно-правових актів, а й розуміння їх змісту та цілей. Водночас недосконалість правового регулювання може зумовлювати складності у практичній діяльності експерта, що вимагає від нього здатності приймати

виважені рішення у ситуаціях, прямо не врегульованих законом [109, с. 115-116].

Таким чином, кваліфікація судового експерта, його морально-етичні якості виступають важливими елементами професійної компетенції та безпосередньо впливають на об'єктивність, достовірність та наукову обґрунтованість висновку експерта.

Слід наголосити, що висновок експерта в адміністративному судочинстві підлягає оцінці в процесі розгляду справи, що не має наперед встановленої доказової сили. Остаточна оцінка висновку експерта, як і інших доказів у справі, здійснюється судом під час ухвалення рішення на підставі внутрішнього переконання, що ґрунтується на безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні.

Н. Л. Дроздович розглядає внутрішнє переконання судді як особливий стан його свідомості, що формується в результаті розумової суб'єктивної діяльності в ході судового розгляду, пов'язаної з оцінкою доказів з метою достовірного встановлення фактичних обставин конкретної справи, які входять до предмета доказування та знаходять своє відображення у прийнятому судовому рішенні [110, с. 253].

На думку В. В. Гирович, внутрішнє переконання судді доцільно розглядати як комплексне явище, що формується на основі поєднання набутих знань, професійної компетентності, практичного досвіду та індивідуальних якостей судді. Важливу роль, на думку автора, у формуванні внутрішнього переконання відіграють також безперервний аналіз змін законодавства, орієнтація на забезпечення прав людини, дотримання європейських стандартів та постійний професійний розвиток. Тобто, у спрощеному розумінні, внутрішнє переконання судді виступає як особливий спосіб мислення та сприйняття інформації, що базується на знаннях матеріального і процесуального права та проявляється у

впевненості судді в правильності оцінки доказів, законності та справедливості ухваленого рішення [111, с. 91].

Дискусійним залишається питання структури внутрішнього переконання судді.

Так, І. Р. Серкевич та Ю. О. Лісіцина вважають, що оцінка доказів за внутрішнім переконанням має кілька аспектів: юридичний, психологічний та моральний [112, с. 53]. Схожої думки дотримується В. В. Король, визначаючи третій аспект як морально-етичний [113, с. 82]. В. В. Гевко до структури внутрішнього переконання відносить гносеологічні, психологічні, етичні та правові елементи [114, с. 26].

Гносеологічний аспект проявляється у формуванні знань судді про фактичні обставини справи на основі аналізу доказів, у тому числі висновку експерта, який оцінюється з точки зору його достовірності, повноти та узгодженості з іншими доказами. Якість, повнота та наукова обґрунтованість висновку експерта безпосередньо впливають на формування внутрішнього переконання судді.

Юридичний аспект полягає у відсутності наперед встановленої сили будь-якого доказу, включаючи висновок експерта, який за твердженням О. В. Умнові, характеризується значною доказовою вагою і спростування якого іншими доказами без проведення додаткових спеціальних досліджень є ускладненим [8, с. 129]. Суд зобов'язаний оцінювати висновок експерта відповідно до норм процесуального права та керуватися принципом верховенства права при прийнятті судових рішень.

Психологічний аспект внутрішнього переконання відображає стан впевненості судді у правильності оцінки доказів, у тому числі висновку експерта, відсутність сумнівів у прийнятому рішенні та готовність діяти відповідно до сформованих висновків.

Морально-етичний аспект полягає у відповідальності судді за прийняття рішення перед учасниками процесу, що зумовлює необхідність справедливої, неупередженої та добросовісної оцінки доказів.

Водночас внутрішнє переконання судді не може ґрунтуватися виключно на суб'єктивному сприйнятті чи інтуїції. Воно повинно бути результатом логічного аналізу матеріалів справи та об'єктивних даних, що знаходить своє відображення у мотивувальній частині судового рішення. Саме в ній суд обґрунтовує прийняті висновки, наводить оцінку доказів, у тому числі висновку експерта, а також мотиви його прийняття або відхилення, що забезпечує можливість перевірки законності й обґрунтованості рішення судом апеляційної чи касаційної інстанції.

За результатами оцінки висновку експерта суд може: 1) визнати його повним й обґрунтованим і покласти в основу свого рішення; 2) визнати неповним або неясним; 3) дійти висновку про його необґрунтованість чи суперечність іншим доказам у справі; 4) не погодитися з висновками експерта й вирішити справу на підставі інших доказів [8, с. 129].

Погоджуючись загалом із наведеним підходом, доцільно детальніше розглянути процесуальні наслідки оцінки висновку експерта крізь призму встановлення його відповідності таким критеріям, як допустимість та достовірність, що стане предметом подальшого дослідження у відповідних підрозділах дисертаційної роботи.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що визнання висновку експерта належним, допустимим і достовірним доказом створює передумови для його ефективного використання в адміністративному судочинстві. Водночас встановлення його неналежності або недопустимості зумовлює виключення такого доказу з процесу доказування та позбавляє учасників справи і суд можливості посилатися на нього при обґрунтуванні процесуальних позицій та прийнятті законного та обґрунтованого рішення.

Таким чином, дослідження та оцінка висновку експерта в адміністративному судочинстві є складним багаторівневим процесом, що поєднує процесуальні й пізнавальні елементи. Від їх якості залежить обґрунтованість судового рішення, встановлення об'єктивної істини у справі та реалізація принципу верховенства права.

3.2. Допустимість та достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві

Комплексний аналіз правової природи висновку експерта сприяє формуванню цілісного уявлення про його сутність та судову експертизу в цілому, а також дозволяє розглянути питання допустимості та достовірності висновку експерта, як самостійного засобу доказування в адміністративному судочинстві.

У процесі дослідження та оцінки доказів суд особливу увагу приділяє їх допустимості. При цьому, висновок експерта як засіб доказування підлягає оцінці з позиції допустимості за таких умов: законність джерела доказу, відповідність вимогам процесуального закону, застосування нормативно затверджених інструментальних методів і зареєстрованих методик.

З урахуванням здійсненого в підрозділах 2.1 та 3.1 цього дисертаційного дослідження комплексного аналізу правового статусу експерта та його компетенції, вбачається необхідним зосередити увагу на інших складових допустимості висновку експерта, зокрема на дотриманні порядку призначення судової експертизи та застосування методології судової експертизи.

Упродовж усього періоду існування КАС України його положення неодноразово зазнавали змін та доповнень. Однак, саме прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу

адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII, який набрав чинності 15 грудня 2017 року започаткувало масштабну процесуальну реформу. Унаслідок цього було істотно оновлено процесуальне законодавство, у тому числі порядок призначення судової експертизи та надання висновку експерта в адміністративному судочинстві. Такі зміни, на наш погляд, мають неоднозначний характер, оскільки поряд із позитивними результатами вони спричинили появу нових процесуальних проблем для учасників адміністративної справи.

На сьогоднішній день КАС України передбачає два варіанта проведення судової експертизи та надання висновку експерта – на підставі ухвали суду та на замовлення учасника справи.

Одним із найбільш дискусійних питань у науковій та практичній площині є положення, викладені у ч. 1 ст. 104 КАС України, відповідно до якої, учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення [17] та положення ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», згідно з якою, висновок надається з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [74]. Таким чином, спеціальний закон фактично допускає можливість проведення судової експертизи та отримання за її результатами висновку експерта поза межами судового провадження, що відповідно до процесуального закону є неприпустимим.

Учасником справи відповідно до ч. 1 ст. 42 КАС України є сторони, треті особи. Сторонами в адміністративному процесі є позивач та відповідач (ч. 1 ст. 46 КАС України) [17]. Тобто, на момент звернення учасника адміністративної справи до експертної установи або експерта з метою призначення та проведення судової експертизи повинна бути подана позовна заява та відкрите провадження у справі.

Разом з тим, відповідно до вимог КАС України, позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують

обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (ч. 2 ст. 79, п. 8 ч. 5 ст. 160 та ч. 4 ст. 161 КАС України). Аналогічні вимоги законодавець поставив перед відповідачем та третьою стороною. Так, відповідач повинен долучити до відзиву на позовну заяву докази, які підтверджують обставини, на яких ґрунтуються його заперечення, а третя сторона, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, подати до суду докази разом із письмовими поясненнями (ч. 3 ст. 79, п. 6 ч. 3 та п. 1 ч. 4 ст. 162 КАС України) [17].

Водночас реалізація права на подання до суду висновку експерта на практиці ускладнюється встановленими процесуальними строками. Потенційний позивач на момент підготовки та подання позовної заяви ще не набуває процесуального статусу учасника справи, що обмежує його можливості в отриманні необхідного висновку. У свою чергу, відповідач об'єктивно може не встигнути звернутися до експертної установи чи конкретного експерта та отримати відповідний висновок з огляду на те, що строк для подання відзиву на позовну заяву визначається судом і, як правило, становить п'ятнадцять днів. З урахуванням специфіки проведення експертних досліджень та їх тривалості, зазначений строк є недостатнім.

Проте в ситуації, що склалася, учасники справи можуть скористатися приписами ч. 4 ст. 79 КАС України та письмово повідомити суд, зокрема зазначити в заяві по суті справи про доказ, який не може бути поданий вчасно та відповідні причини, через які це неможливо зробити.

У контексті порушеної проблематики вважаємо за доцільним насамперед дослідити особливості правового регулювання та практичної реалізації механізму призначення судової експертизи за ініціативою учасника адміністративної справи.

Підставою проведення судової експертизи на замовлення учасника адміністративної справи відповідно до ч. 1 ст. 7¹ Закону України «Про судову експертизу» є договір з експертом чи експертною установою [74]. Більш

детально порядок призначення експертизи регулюють відомчі нормативно-правові акти у сфері судово-експертної діяльності. Так, відповідно до п. 1.8. Розділу I Інструкції № 53/5, договір з експертом чи експертною установою укладається за письмовим зверненням особи (заяви), в якій обов'язково зазначаються найменування або прізвище, власне ім'я, по батькові особи, що звертається, номер справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню [75].

Матеріали, необхідні для проведення експертизи, враховуючи положення ч. 1 ст. 105 КАС України, надаються експертній установі або експерту учасником справи, якщо експертиза проводиться на його замовлення [17].

Таким чином, учасник адміністративної справи як ініціатор призначення експертизи спочатку звертається до експертної установи або експерта із заявою, в якій обов'язково зазначаються усі необхідні дані та реквізити згідно вимог п. 1.8 Розділу I Інструкції № 53/5, а потім за позитивним розглядом укладається договір.

За результатами проведення судової експертизи, наданий висновок експерта, що підготовлений на замовлення учасника справи, складається у письмовій формі та приєднується до матеріалів адміністративної справи через відповідне клопотання, якщо такий висновок не був наданий разом із заявою по суті справи.

Аналіз чинного законодавства у сфері судово-експертної діяльності та практика його застосування дає підстави стверджувати, що потенційний позивач або відповідач не маючи статусу учасника адміністративної справи та відповідно номеру такої справи, у разі звернення на договірних засадах до експертної установи або експерта, не може отримати висновок експерта, який би відповідав критеріям належності та допустимості в адміністративному судочинстві. Це пов'язано з тим, що суб'єкти судово-експертної діяльності за

результатами своєї роботи (проведення судової експертизи та експертного дослідження) складають один і той же самий документ під назвою «висновок експерта». В одному випадку йдеться про результат судової експертизи, призначеної у процесуальному порядку, а в другому – про результат експертного дослідження, проведеного на договірних засадах поза межами судового провадження. Фактично відмінність між цими документами полягає лише у підставі їх проведення, що не відображається належним чином у їх найменуванні. Більш того, законодавець формально розмежовує поняття «судова експертиза» та «експертне дослідження» та використовує поняття «поза межами судового розгляду», що викликає певні зауваження з наукової точки зору. Адже судова експертиза за своєю суттю також є дослідженням, що здійснюється із застосуванням спеціальних знань. Таким чином, можна зробити висновок, що в законодавстві у сфері судово-експертної діяльності існує подвійна правова природа документів, які мають однакову назву, але різний процесуальний статус. Це, на нашу думку, в першу чергу створює ризики неправильної оцінки висновку експерта судами та учасниками справи.

У зв'язку з вище викладеним та з метою усунення термінологічної невизначеності та забезпечення чіткого розмежування правової природи результатів використання спеціальних знань, доцільним є запровадження диференційованої термінології, відповідно до якої результати судової експертизи слід оформлювати процесуальним документом, що має назву «висновок експерта», тоді як результати експертних досліджень, виконаних до відкриття судового провадження – «звіт про експертне дослідження».

Аналіз судової практики також дає підстави для висновку, що порядок призначення та проведення судової експертизи на замовлення учасника адміністративної справи впливає на порядок відшкодування витрат понесених учасником справи, який є ініціатором призначення судової експертизи. Правова позиція Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду щодо

умов відшкодування витрат на підготовку експертного висновку на замовлення сторони висвітлена, зокрема у постановках від 16.12.2020 у справі № 824/647/19-а, від 13.07.2021 у справі № 640/19089/20 та від 06.10.2021 у справі № 640/11775/20.

У постановках Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 16.12.2020 у справі № 824/647/19-а та від 13.07.2021 у справі № 640/19089/20 здійснено відступ від раніше сформульованої правової позиції Великою Палатою Верховного Суду. Таким чином, колегії суддів прийшли до наступних висновків: 1) «...для відшкодування витрат, пов'язаних з призначенням та проведенням експертизи як певної процесуальної дії, призначення та проведення експертизи має відбуватися в межах виключно судового процесу, оскільки статус учасника справи, зокрема сторони у справі, особа набуває після звернення до суду з позовом та відкриття провадження у справі» [115; 116; 117]; 2) «...на користь такого висновку також свідчить норми ч. 8 ст. 104 КАС України, які надають право учаснику справи подати до суду заяву про наявність підстав для відводу експерта, який підготував висновок на замовлення іншої особи. Отже, здійснення учасником справи замовлення експертного дослідження в поза процесуальному порядку обмежує право іншої особи приймати участь у процесі проведення експертизи, зокрема подавати заяву про відвід експерта» [115]; 3) за результатами розгляду скарги Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду дійшов висновку про відсутність підстав для відшкодування позивачу витрат на підготовку експертного висновку [115; 116].

Також існує судова практика щодо умов відшкодування витрат на підготовку експертного висновку на замовлення сторони, висвітлена у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 06.10.2021 у справі № 640/11775/20. Колегія суддів прийшла до наступних висновків: 1) «Аналіз вищенаведених положень

процесуального закону дає підстави для висновку про те, що документально підтверджені судові витрати на проведення експертизи підлягають компенсації стороні, яка не є суб'єктом владних повноважень та на користь якої ухвалене рішення, за рахунок бюджетних асигнувань суб'єкта владних повноважень»; 2) «Враховуючи те, що замовлення експертизи та отримання експертного висновку відбулося за ініціативою представника позивача після звернення до суду, а також зважаючи на те, що експертний висновок був предметом дослідження у судах першої та апеляційної інстанцій, стосувався предмету спору та вплинув на вирішення справи, суд дійшов висновку про наявність підстав для відшкодування позивачу витрат на проведення експертизи» [117].

Доцільно звернути увагу на труднощі, що виникають в учасника адміністративної справи під час підготовки та надання необхідних матеріалів для проведення окремих видів судових експертиз. Ініціюючи призначення та проведення, наприклад, почеркознавчої експертизи, технічної експертизи документів, у розпорядженні учасника справи найчастіше відсутній порівняльний матеріал, а тому він не в змозі надати експерту необхідні вільні та експериментальні зразки почерку або відбитків печатки та штампів для вирішення ідентифікаційних завдань (ототожнення виконавця рукописного запису, підпису, печаток та штампів). Так само учасник справи з об'єктивних причин не зможе надати експерту дозвіл на застосування руйнуючих або частково-руйнуючих методів дослідження, необхідних для визначення послідовності виконання реквізитів документу (друкованого тексту, підпису, відбитку печатки) або для визначення конкретного часу виготовлення документу, оскільки норми процесуального права містять застереження, викладені у ч. 4 та ч. 5 ст. 104 КАС України. Відповідно до ч. 5 вищевказаної статті, висновок експерта, складений за результатами позасудового експертного дослідження, під час якого був повністю або частково знищений об'єкт експертизи або змінено його властивості, до розгляду судом не приймається,

крім випадків, коли особа, яка його подає доведе можливість проведення додаткової та повторної експертизи з питань, досліджених у висновку експерта [17].

Враховуючи викладені вище складнощі та існуючі недоліки процесуально-правового та практичного характеру учасник справи в повному обсязі не може скористатися своїм правом подати до суду висновок експерта, тому вимушений звертатися до суду з клопотанням про призначення судової експертизи, тобто скористатися загальним порядком призначення судової експертизи, який також має свої особливості.

Законодавець чітко визначив дві умови, за сукупністю яких суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи призначає експертизу у справі. До таких умов належать: 1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо; 2) жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності (ч. 1 ст. 102 КАС України) [17].

Клопотання про призначення експертизи відповідно до ч. 5 ст. 161 КАС України додається позивачем у разі необхідності до позовної заяви. Стаття 162 КАС України, яка визначає порядок оформлення відзиву на позовну заяву та регламентує порядок його подачі до суду аналогічної норми щодо клопотання про призначення експертизи не містить.

Разом з тим, відсутність у переліку зазначеної статті КАС України клопотання про призначення експертизи не свідчить про те, що відповідач позбавлений права звернутися до суду з таким клопотанням. Однак потрібно приділити окрему увагу стадії адміністративного процесу, на якій учасник справи може звернутися до суду з клопотанням про призначення експертизи та безпосередньо змісту такого клопотання.

Учасники адміністративної справи, як і в інших видах судочинства наперед не можуть передбачити докази, що будуть надані до суду та долучені до матеріалів справи опонентами. Тому, законодавець передбачив можливість, визначену в п. 8 ч. 2 ст. 180 КАС України, відповідно до якої суд у підготовчому засіданні вирішує у тому числі питання про призначення експертизи.

Також, відповідно до ст. 114 та ст. 115 КАС України суд забезпечує докази, зокрема, призначенням експертизи, якщо є підстави припустити, що засіб доказування може бути втрачений або збирання чи подання вихідних доказів стане згодом неможливим або утрудненим [17].

Під час підготовки клопотання про призначення експертизи учасникам справи важливо приділити значну увагу обґрунтуванню та мотивації необхідності її призначення, а також, як і при підготовці звернення до експертної установи або експерта з метою проведення експертизи на замовлення учасника адміністративної справи, – формулюванню питань, які виносяться на вирішення експертів.

Учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їх думку, потребує висновку експерта (ч. 5 ст. 102 КАУ України) [17], однак «останнє слово» залишається за судом.

Як показує практика, поставлені на вирішення експерту питання досить часто є нечіткими, незрозумілими, неточними, некоректними та виходять за межі його спеціальних знань. З метою уникнення клопотання про уточнення питань або клопотання про надання додаткових матеріалів, які виносяться експертом під час експертного провадження (дослідження), учасникам справи та суду потрібно заздалегідь ознайомитися з орієнтовним переліком питань, завданням тієї чи іншої судової експертизи та обсягом необхідних матеріалів для проведення експертизи. Зазначена інформація міститься, зокрема у Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення

судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5.

Установивши в судовому засіданні наявність необхідних підстав, суд ухвалює рішення про призначення судової експертизи. Процесуально це рішення оформлюється окремим документом – ухвалою суду. Вимоги, що висуваються до ухвали суду про призначення експертизи, регламентовані ст. 103 КАС України. Крім загальних даних, таких як найменування адміністративного суду, номеру справи, найменування учасників справи, реквізитів експертної установи або експерта, в ухвалі зазначаються вид судової експертизи, питання, які ставляться на вирішення експерту, перелік об'єктів, що підлягають дослідженню та інші матеріали, що надаються експерту на дослідження та визначається сторона, на яку покладено оплату витрат з проведення експертизи. У разі необхідності в ухвалі судом зазначаються також особливості поводження з наданими об'єктами та порівняльними матеріалами, тобто можливість застосування руйнуючих чи частково-руйнуючих методів дослідження, якщо це необхідно для проведення повного експертного дослідження. В обов'язковому порядку в ухвалі суду зазначається також попередження про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок (ст. 384 Кримінального кодексу України) та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ст. 385 Кримінального кодексу України). Наявність такого попередження є однією важливою відмінною рисою призначення судової експертизи судом.

Значення судової експертизи призначеної за ухвалою суду підтверджується практикою ЄСПЛ. Так, у рішенні від 01.06.2006 за заявою № 61679/00 у справі «Дульський проти України» ЄСПЛ підкреслив, що експертиза, призначена судом, є одним із засобів встановлення або оцінки фактичних обставин справи і тому складає невід'ємну частину судової процедури [118].

Не менш важливим питанням для призначення експертизи є визначення (вибір) експертної установи або експерта. Від суб'єкта судово-експертної діяльності залежить якість, об'єктивність та достовірність висновку експерта, що має важливе значення для встановлення фактичних обставин у справі.

При призначенні експертизи судом згідно з ч. 3 ст. 102 КАС України експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою. Якщо ж такої згоди не досягнуто у строк, встановлений судом, експерта чи експертну установу визначає суд. При цьому, з урахуванням обставин справи, суд має право самостійно визначити експерта чи експертну установу [17].

Враховуючи положення ст. 104 КАС України, у випадку проведення експертизи на замовлення учасника справи, останній самостійно обирає експерта чи експертну установу. Такий вибір є надзвичайно важливим, оскільки професійний рівень обраного експерта, його досвід та неупередженість безпосередньо впливає на переконливість та достовірність висновку, а отже і на оцінку висновку експерта судом та на ухвалення ним рішення. Неправильний вибір може призвести до сумнівів у висновку, необхідності призначення повторної експертизи та затягування розгляду справи.

У зв'язку з цим, учасник справи обираючи експерта для проведення експертизи, повинен ретельно оцінити його професійну компетентність та кваліфікацію. Такий аналіз доцільно здійснювати за допомогою Реєстру атестованих судових експертів, який містить інформацію про спеціалізацію експерта, наявність і дату видачі свідоцтва, підтвердження його кваліфікації, а також важливі відомості щодо притягнення експерта до дисциплінарної відповідальності, зупинення чи позбавлення відповідного свідоцтва.

Дотримання встановленої процедури призначення та проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві як процесуальної дії, що може здійснюватися як за ухвалою суду, так і на замовлення учасників справи (на

договірних засадах), за умови наявності необхідних підстав для її проведення, безпосередньо впливає на допустимість висновку експерта.

Процесуально правильне оформлення ухвали суду про призначення експертизи або письмового звернення (заяви) і договору з експертною установою або експертом, якщо експертиза проводиться на замовлення учасника справи, мають найважливішу роль для подальшої оцінки висновку експерта як доказу в адміністративній справі.

З процедурою призначення та проведення експертизи тісно пов'язана проблема надання експерту необхідних об'єктів дослідження та порівняльного матеріалу. Як вже зазначалося, експертизи, які мають ідентифікаційні завдання, потребують порівняльних матеріалів, які учасники справи назавжди можуть надати у потрібній кількості та якості з різних причин. У разі навмисного ухилення учасника справи від подання запитуваних експертом об'єктів або необхідного порівняльного матеріалу, що призводить до перешкоджання проведення експертиз, суд залежно від того, яка особа ухиляється, а також яке ця експертиза має значення, може визнати встановленою обставину, для з'ясування якої експертиза була призначена, або відмовити у її визнанні (ст. 107 КАС України).

Аналіз результатів анкетного опитування експертів щодо оцінки рівня якості матеріалів, поданих експерту на підставі ухвали суду про проведення експертизи, засвідчив, що більшість респондентів оцінили її як середню (55%) або низьку (45%). Водночас матеріали, подані учасником справи на замовлення, у 95% випадків оцінювалися як такі, що мають середній рівень якості (Додатки Б, В). Така різниця може пояснюватися більшою зацікавленістю учасника справи в належній підготовці матеріалів та здійсненні попереднього правового аналізу.

Аналіз відповідей на питання, присвяченим типовим помилкам під час призначення експертиз, свідчить про те, що найпоширенішими серед ініціаторів

є: недостатня кількість порівняльного матеріалу для дослідження чи інших необхідних матеріалів (85%), незрозумілість, неточність, некоректність або нечіткість сформульованих питань (75%), а також вихід поставлених питань за межі спеціальних знань експерта (компетенції) – 60% (додатки Б, В). Зазначені недоліки негативно впливають на повноту та обґрунтованість висновку експерта, а відтак – на ефективність доказування в адміністративному судочинстві.

Варто зазначити, що важливою складовою допустимості та достовірності висновку експерта є методологія, яку використовує експерт під час проведення експертизи.

У вітчизняній науковій доктрині методологію традиційно трактують як вчення про науковий метод пізнання або як цілісну систему наукових принципів, на яких базується дослідження та які визначають вибір дослідником відповідних пізнавальних засобів, методів і прийомів [119, с. 28].

На думку В. М. Тертишника, методологія судової експертизи являє собою інтегративну систему науково обґрунтованих методів, засобів і правил проведення експертного дослідження, які з урахуванням специфіки об'єктів та поставлених завдань формують оптимальну програму для отримання достовірних фактичних даних і обґрунтованих висновків [120, с.12].

Таким чином, методологія судової експертизи охоплює сукупність методів і методик, які використовуються для вирішення завдань, поставлених перед експертом.

У науковій літературі метод визначається як прийом або система прийомів, що використовуються у певній сфері діяльності (науці, виробництві тощо) [121, с. 48].

Водночас методи експертизи, як зазначає В. М. Тертишник, це система науково-технічних, логічних та інших дослідницьких технологій, які застосовуються для встановлення інформаційного змісту об'єктів дослідження,

отримання та аналізу емпіричних даних, здійснення ідентифікації або отримання ймовірних чи прогностичних знань з метою вирішення завдань правосуддя [120, с. 11-12].

Як відомо у судово-експертній діяльності експерти використовують загальнонаукові методи, що притаманні для процесу пізнання в цілому, і спеціальні методи, що стосуються конкретної науки або конкретного напрямку дослідження.

Класифікація методів судової експертизи є усталеною та визнається більшістю науковців. Виділяють чотири рівні методів за ступенем їх спільності та субординації: 1) всеохоплюючий діалектико-матеріалістичний метод і метод логіки; 2) загально-пізнавальні методи: спостереження, вимірювання, описування, планування, експеримент, моделювання тощо; 3) окремі інструментальні та інші допоміжні технічні методи; 4) спеціальні методи, функції яких виконують спеціалізовані методики експертного дослідження [122, с. 155].

Необхідно відзначити, що методи експертного дослідження мають свою унікальну специфіку, притаманну тільки їм. Ця специфіка зумовлена необхідністю оцінки судом висновку експерта. Однією зі специфічних вимог до методів, які використовуються при проведенні судової експертизи, є їх відповідність загальному принципу допустимості. Оскільки кінцевим результатом експертного дослідження є висновок експерта, методи, що використовуються судовою експертизою, повинні відповідати вимогам законності та професійної етики, а також відрізнятися точністю та надійністю результатів. На практиці це означає, що різноманітні наукові та спеціальні методи можуть використовуватися під час проведення експертизи лише за умови, що вони максимально виключають можливість експертної помилки завдяки багаторазовому практичному підтвердженню та наявності необхідної законодавчої й матеріально-технічної бази для їх використання.

З методами судової експертизи нерозривно пов'язані експертні методики. Відповідно до тлумачного словника української мови, методика – це сукупність взаємопов'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи, а також документ, який описує послідовність методів, правил і засобів виконання роботи [44, с. 664].

Під методикою Я. І. Слободян розуміє виробничо-практичне видання, яке завжди містить як рекомендації, так і обов'язкові правила для експерта з вузлових моментів, які визначають схему дослідження, його стратегію [123, с. 267].

М. Г. Щербаковський визначає експертну методику як програму дій, що регламентує діяльність експерта, передбачаючи в імперативній або рекомендаційній формі застосування певних методів і технічних засобів дослідження об'єктів, а також встановлює послідовність і процедуру їх використання. Одночасно до змісту такої методики можуть включатися прогнозовані результати дослідження або їх можливі варіанти, а також рекомендації щодо оцінки значення кожного з них [71, с. 172].

Подібного підходу дотримується і колектив авторів у складі О. Г. Рувіна, А. О. Полтавського, Т. В. Будько, Т. Д. Голікової, О. І. Жеребко, А. М. Камінського, М. П. Молибоги, В. В. Назарова, С. Г. Кримчука та А. В. Свінцицького, які визначають експертну методику як детально регламентовану програму вирішення одного або кількох експертних завдань і включає послідовність взаємопов'язаних практичних та інтелектуальних операцій, спрямованих на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, подій) і передбачає застосування системи методів, засобів та правил проведення експертного дослідження [124, с. 7].

Іншу позицію висловлює Е. Б. Сімакова-Єфремян, яка пропонує авторське визначення методики судово-експертного дослідження як результату науково-технічної діяльності, оформленого у вигляді нормативного документу, що

містить відомості про предмет і завдання дослідження, типові питання, що ставляться перед експертом, вимоги до експерта, обґрунтування вибору методів дослідження, вимоги до обладнання, процедури відбирання експериментальних зразків, алгоритм послідовних дій експерта, спрямованих на вирішення поставленого завдання, а також порядок оцінювання отриманих результатів [125, с. 22].

Законодавець також надає нормативне визначення методики проведення судової експертизи у п. 2 Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595. Так, під методикою проведення судової експертизи слід розуміти результат наукової роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання [126].

Вважаємо, що таке визначення поняття методики є невдалим і ми повністю підтримуємо думку А. О. Полтавського, який зазначає, що первинним у визначенні поняття методики не може бути «результат наукової роботи, що містить систему методів. Методика – це система методів, що розроблена у ході наукової роботи» [121, с. 48].

Дослідниця П.Т.К. ван Кампен (Petronella van Kampen) в одній із своїх робіт «Expert Evidence Compared: Rules and Practices in the Dutch and American Criminal Justice System» («Порівняльний аналіз експертних доказів: правила та практика у нідерландській та американській системах кримінального правосуддя»), обґрунтовує, що розвиток складних науково-технічних методів у судовій експертизі зумовлює появу феномену так званих «чорних скриньок». Під таким формулюванням авторка розуміє експертні методики, внутрішня логіка та алгоритми яких є недоступними для розуміння суду та учасників процесу без спеціальних знань. При цьому підкреслюється, що в умовах використання подібних методик суд фактично змушений покладатися на

авторитет експерта, оскільки самостійна перевірка обґрунтованості висновку стає неможливою. Це, у свою чергу, породжує серйозні ризики для принципів змагальності та безпосередності дослідження доказів [127, с. 308-312].

Разом з тим, попри загальну наукову цінність наведених підходів, слід зауважити, що вони не в повній мірі враховують важливий аспект експертної методики, пов'язаний із оцінкою висновку експерта в судовому процесі.

Методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) відповідно до ч. 5 ст. 8 Закону України «Про судову експертизу» підлягають обов'язковій атестації, державній реєстрації та вносяться до Реєстру методик проведення судових експертиз [74]. Така нормативна вимога зумовлена необхідністю забезпечення єдності науково-методичних підходів, підвищення якості експертних досліджень та гарантування їх відповідності встановленим стандартам.

У науковій літературі, зокрема у працях О. Г. Рувіна, виокремлюються комплекс функцій експертної методики, серед яких: 1) вирішальна; 2) систематизуюча; 3) прогностична; 4) контролююча; 5) прагматична; 6) керуюча; 7) оціночна; 8) обґрунтовальна; 9) пізнавальна; 10) класифікаційна; 11) формуюча; 11) методологічна [124, с. 14-17]. Такий підхід свідчить про багатовимірний характер експертної методики як інструменту наукового пізнання та практичної діяльності.

Водночас серед зазначених функцій особливої уваги потребує саме керуюча функція. Її сутність полягає у встановленні чітких меж і правил здійснення експертного дослідження, які визначають допустимий обсяг дій експерта, способи використання методів і технічних засобів, а також логіку формування висновків. Вихід експерта за межі визначеної методики або ігнорування її положень обґрунтовано може викликати сумніви щодо належності та допустимості отриманого результату – висновку експерта.

Відзначаючи наявність у експертної методики керуючої функції, цілком логічно звернути увагу на такі моменти: ефективність та результативність експертної методики, уніфікацію та стандартизацію експертних методик та обов'язкове використання зареєстрованих експертних методик як судовими експертами державних спеціалізованих установ (державними експертами), так і судовими експертами, які не є їх працівниками (приватними експертами).

Керуюча функція експертної методики передбачає наявність чітко визначеної структури, яка охоплює: опис об'єктів експертного дослідження, опис засобів і методів дослідження, регламентація процедури, умов і послідовності їх використання, визначення можливих результатів. Відсутність або недотримання цих науково-технічних вимог у висновку експерта може поставити під сумнів його доказове значення та призвести до визнання такого висновку експерта недопустимим доказом.

Зазначене підтверджується судовою практикою. Так, у адміністративній справі № 300/377/21 Восьмий апеляційний адміністративний суд прийшов до висновку, що «висновок комп'ютерно-технічної експертизи процедур поводження з ідентифікаційними даним користувачів автоматизованої системи № 64/20 від 10.07.2020 є недопустимим та недостовірним доказом, оскільки у вказаному висновку експерта відсутні, зокрема посилання на відповідні методи дослідження, методики проведення судових експертиз та за даними Реєстру методик проведення судових експертиз, держателем якого є Міністерство юстиції України, методика проведення комп'ютерно-технічної експертизи щодо дотримання анонімності при проведенні тестування за допомогою комп'ютерної техніки є відсутньою» [128].

Питання оцінки достовірності експертних методик посідає важливе місце під час перевірки висновку експерта в адміністративному судочинстві. У цьому контексті заслуговує на увагу підхід Г. М. Андрусак, яка пропонує при оцінці достовірності експертних методик враховувати низку критеріїв. Зокрема,

йдеться про необхідність з'ясування, чи є обрана експертом методика належним чином затвердженою та апробованою; чи відповідає вона поставленому експертному завданню; чи були підстави для застосування інших методик; чи не суперечать друг другу декілька використаних методик; чи відповідає фактично проведене дослідження обраній методиці. Сукупність цих критеріїв, на думку авторки, дозволить здійснити комплексну перевірку наукової обґрунтованості висновку експерта [129, с. 210].

Окремого наукового осмислення потребує питання застосування методик, щодо яких прийнято рішення про припинення їх використання під час проведення експертиз. Незважаючи на дискусійність цієї проблематики, у правозастосовній практиці сформувався підхід, відповідно до якого такі методики можуть використовуватися не як обов'язкові алгоритми дослідження, а як джерело науково-технічної інформації. Обов'язковою умовою є їх включення до переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, затвердженого Міністерством юстиції України. За таких обставин експерт має право посилається на них не як на чинну методику, а як на додаткове наукове обґрунтування. У такому випадку відбувається трансформація статусу експертної методики: із категорії обов'язкових до застосування вона переходить у площину довідкових і допоміжних джерел, що забезпечує теоретичну підтримку експертного дослідження. Нормативним підтвердженням зазначеного є відповідний наказ Міністерства юстиції України від 08.05.2018 № 1467/5 (зі змінами, внесеними наказом від 04.04.2024 № 956/5).

Результати проведеного анкетування додатково підтверджують актуальність даного питання. Так, більшість респондентів (75%) вважає обов'язковим застосування методик проведення судових експертиз у процесі дослідження об'єктів та оформлення висновку. Водночас значна частина опитаних (70%) допускає можливість використання методик, застосування яких було припинено, як науково-технічної літератури, за умови відповідного

рішення компетентного органу (Додатки Б, В), що свідчить про прагнення експертної спільноти до наукової обґрунтованості та безперервності методичного забезпечення.

Підсумовуючи викладене можна зробити висновок, що методологія судової експертизи впливає не лише на допустимість, але й на достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві.

3.3. Використання висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення

Використання висновку експерта в адміністративному судочинстві передбачає його застосування як доказу, що містить відповіді на поставлені перед експертом питання і є завершальним етапом роботи з доказом. Саме на цьому етапі відбувається реалізація доказової інформації через її практичне застосування для встановлення обставин справи, формування внутрішнього переконання суду та прийняття відповідного рішення.

У разі позитивної оцінки такий висновок може бути використаний у процесі доказування для здобуття нових доказів, перевірки вже наявних, підтвердження встановлених обставин справи, а також для ухвалення судом законного та обґрунтованого рішення.

Водночас наслідки негативної оцінки висновку експерта можуть бути різними та залежать від причин, що зумовили таку оцінку, зокрема від виявлених процесуальних порушень або недоліків у дослідницькій частині висновку.

Як свідчить практика, оцінка процесуальної складової висновку експерта спрямована на перевірку його відповідності критеріям належності та

допустимості та здійснюється на підставі норм КАС України. Така оцінка не потребує спеціальних знань, що дозволяє суду здійснити її самостійно.

Натомість оцінювання дослідницької частини висновку експерта, тобто перевірка його достовірності, є значно складнішим завданням. Це обумовлено тим, що експертиза призначається з метою вирішення питань, які потребують спеціальних знань, відсутніх у суду та учасників адміністративної справи. Така оцінка охоплює формальний та змістовий аналіз. У межах формального аналізу з'ясовуються і перевіряються кількість та найменування об'єктів дослідження, достатність та придатність порівняльного матеріалу, що були надані експерту на дослідження; відповідність кількості та переліку поставлених питань обсягу та змісту отриманих відповідей. Вже на цьому етапі у суду та учасників справи виникають суттєві труднощі, адже без відповідних спеціальних знань надзвичайно складно оцінити достатність та якість об'єктів експертного дослідження. Ще більш складною є оцінка достовірності висновку експерта з позиції його змісту, яка передбачає аналіз наукової обґрунтованості висновків, правильності застосування методів і їх відповідності сучасному рівню розвитку науки.

У науковій літературі висловлюються різні підходи до можливостей суду у здійсненні такої оцінки. Так, М. Г. Щербаковський обґрунтовує позицію, відповідно до якої суд, як правило, не спроможний належним чином оцінити наукову обґрунтованість висновків експерта, правильність вибору та застосування методів дослідження, а також їх відповідність сучасним науковим досягненням, оскільки для цього необхідно володіти спеціальними знаннями на рівні експерта [71, с. 369].

Інша позиція, зокрема висловлена Ю. М. Мирошніченком, полягає у тому, що суд не є повністю позбавленим можливості оцінити наукову обґрунтованість експертного висновку, правильність обраних методик, їх відповідність

сучасним науковим досягненням, хоча реалізація такої оцінки супроводжується певними труднощами [103, с. 447].

У науковій літературі проблема оцінки достовірності висновку експерта розглядається крізь призму різних підходів до її вирішення. Одні дослідники вбачають можливість підвищення якості оцінки шляхом допиту експерта [130, с. 171], інші дослідники пропонують залучати до оцінки спеціалістів з належним рівнем компетентності та незацікавлених у результатах розгляду справи [80, с. 373; 131 с. 19], треті – наголошують на дієвості механізму подання скарги до експертно-кваліфікаційної комісії [132, с. 49], четверті – шляхом призначення та проведення додаткових та повторних експертиз [95, с. 181].

Варто зауважити, що додаткова і повторна експертизи можуть бути призначені лише за наявності чітко визначених КАС України підстав, які були детально розглянуті у підрозділі 2.1 дисертаційної роботи. При цьому слід повторно наголосити, що вирішення питання про їх призначення належить до дискреційних повноважень суду і не має імперативного характеру. У цьому контексті постає логічне питання щодо ефективності використання таких процесуальних інструментів під час оцінки дослідницької частини висновку експерта. Зокрема, виникає обґрунтований сумнів у здатності осіб, які не володіють спеціальними знаннями та відповідно не можуть повною мірою оцінити обґрунтованість і достовірність одного висновку експерта, здійснити належну оцінку у випадку наявності декількох висновків. Відсутність необхідної компетенції об'єктивно унеможливорює визначення того, який із них є більш обґрунтованим і достовірним, що ускладнює процес доказування та ухвалення судового рішення.

Законодавець наголошуючи на необхідності оцінювати висновок експерта разом з іншими доказами відповідно до загальних правил оцінки, передбачає можливість заслуховування експерта в судовому засіданні (ч. 4 ст. 68 та ч. 5

ст. 101 КАС України) для роз'яснення свого висновку та надання відповідей на питання, які виникли у суду та учасників справи.

У межах даного дисертаційного дослідження нами свідомо застосовано термін «заслуховування експерта» замість «допит експерта». Такий підхід обумовлений тим, що КАС України чітко розмежовує процесуальні правила отримання доказової інформації, передбачаючи процедуру допиту виключно щодо свідків (ст. 212), у тому числі малолітніх і неповнолітніх свідків (ст. 214), а також сторін, третіх осіб, їхніх представників у статусі свідків (ст. 216). Відтак, адміністративне процесуальне законодавство не передбачає допиту експерта як самостійної процесуальної дії. Порівняльно-правовий аналіз свідчить про відмінності у підходах до цього питання в різних видах судочинства. Зокрема, у кримінальному процесі прямо передбачено можливість допиту експерта у судовому засіданні, що зумовлено особливостями доказування у кримінальному провадженні (ст. 356 Кримінального процесуального кодексу України). Натомість у цивільному судочинстві спостерігається певна нормативна неузгодженість: за відсутності чітко визначеної процедури допиту експерта законодавець використовує конструкцію «надання роз'яснень», водночас паралельно застосовуючи термін «допит» у контексті постановки питань експерту (ч. 3 ст. 239 ЦПК України).

Така нормативна невизначеність свідчить про відсутність єдиного концептуального підходу до процесуальних правил отримання пояснень експерта, що у свою чергу, обґрунтовує доцільність використання в адміністративному судочинстві саме терміна «заслуховування експерта». Зазначений підхід більш точно відображає його процесуальний статус як експерта – носія спеціальних знань, відмежовуючи його від статусу свідка. Водночас слід підкреслити, що експерт також не може викликатися до суду у статусі свідка виходячи з наступного. Відповідно до ч. 1 ст. 38, ч. 1 ст. 36 КАС України експерт не може брати участь в адміністративному процесі та підлягає

відводу, якщо він брав участь у справі як свідок [17]. Це свідчить про несумісність процесуальних статусів в межах одного судового провадження. Прикладом може бути призначення судом додаткової експертизи після заслуховування експерта за результатами первинної експертизи та доручення її проведення тому самому експерту. У такому випадку виникають підстави для відводу експерта, оскільки він фактично набуває статусу свідка у справі, а проведена ним додаткова експертиза може бути поставлена під сумнів і в подальшому визнана недопустимим доказом.

Таким чином, до експерта не можуть застосовуватися процесуальні процедури, характерні для інституту свідка.

Більш того, оцінка дослідницької частини висновку експерта шляхом заслуховування експерта не може вважатися достатньо ефективною з огляду на низку обставин. По-перше, як свідчить практика, виклик експерта до судового засідання з метою надання пояснень або роз'яснень щодо його висновку, а також відповідей на запитання суду й учасників справи, як правило, відбувається не одразу після його надання, а через певний проміжок часу. За цей час експерт може втратити кваліфікацію у зв'язку з припиненням здійснення судово-експертної діяльності, а відповідне свідоцтво буде анульовано. У такому разі заслуховування експерта стає неможливим, оскільки він втрачає відповідний правовий статус, який по суті не є «пожиттєвим». У подібних ситуаціях суд може залучити іншого фахівця відповідної спеціалізації, наприклад, атестованого експерта державної спеціалізованої установи, бажано з того підрозділу експертної установи, що й експерт, який проводив експертизу, з метою роз'яснення спеціальної термінології або змісту застосованих методик. Водночас слід підкреслити, що у такому випадку суд та учасники справи обмежені у можливості ставити питання щодо обґрунтованості обраних методів та методик, окремих положень висновку чи отриманих результатів або з'ясування виявлених протиріч, оскільки вибір методики належить до

виключної компетенції експерта, який безпосередньо проводив відповідну експертизу.

По-друге, процедура заслуховування експерта в адміністративному судочинстві врегульована поверхнево. Виклик експерта здійснюється за загальними правилами, передбаченими ст. 124 КАС України шляхом надсилання повістки, в якій крім обов'язкових вимог, викладених у ст. 125 КАС України доречно зазначати номер висновку експерта. Підставою для виклику експерта може бути як задоволене клопотання учасника справи, так і власна ініціатива суду у разі необхідності отримання пояснень щодо його висновку (ч. 5 ст. 101 КАС України).

Порядок постановки питань експерту передбачає певну процесуальну послідовність: першочергове право їх ставити належить особі, за клопотанням якої експерта було викликано та її представнику, після чого питання можуть ставити інші учасники справи. У випадку коли експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першими ставлять питання експертові позивач і його представник. Головуючий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити експертові питання в будь-який час дослідження висновку експерта (ч. 2 ст. 221 КАС України) [17]. При цьому питання, адресовані експерту, повинні мати чітко визначені межі та стосуватися виключно змісту його висновку, проведеного дослідження, його компетенції та спеціальних знань. Недопустимим, на нашу думку, є встановлення під час заслуховування експерта нових обставин справи та доповнення ним раніше наданого висновку. У зв'язку з цим вважаємо за потрібним виключити з ч. 2 ст. 221 КАС України таку мету заслуховування експерта, як доповнення його висновку, виклавши перше речення зазначеної частини у наступній редакції: «2. Для роз'яснення висновку експерта учасники справи, а також суд можуть поставити експерту питання лише в межах досліджуваного висновку експерта» (Додаток Г).

По-третє, виклик експерта у судові засідання з метою надання роз'яснень щодо його висновку є правом суду. Таке заслуховування є доцільним у випадку, коли виникає необхідність роз'яснити термінологію, методику дослідження або пояснити порядок застосування науково-технічних засобів та приладів, які використовувалися під час проведення експертизи; усунути суперечності між висновком експерта та іншими доказами; пояснити розбіжності між кількома висновками експертів та з'ясування причин їх виникнення. Водночас сама по собі незгода учасника справи з висновком експерта або викладення загальних сумнівів щодо його достовірності без належної конкретизації не може вважатися достатньою підставою для виклику експерта до суду.

Заслуговую на підтримку позиція І. В. Пиріг, який обґрунтовано зазначає, що «допит експерта, який проводив експертизу, може не принести бажаних результатів, оскільки останній буде наполягати на своїх висновках та може не надати суду відомості щодо допущених ним помилок або альтернативних методик дослідження у зв'язку з небажанням або необізнаністю у цих питаннях» [133, с. 193].

Отже, на практиці заслуховування експерта дозволяє лише уточнити окремі питання, пов'язані з висновком експерта, які найчастіше зводяться до з'ясування того, чи підтримує він наданий ним висновок. Проблеми повної оцінки достовірності висновку експерта не вирішуються з тих самих причин – відсутності у суду та учасників справи необхідних спеціальних знань.

У сучасній правозастосовній практиці одним із можливих інструментів оцінки дослідницької частини висновку експерта є подання скарги до експертно-кваліфікаційної комісії відповідного міністерства або іншого державного органу, який здійснює організаційно-управлінські функції щодо діяльності державних спеціалізованих установ та судових експертів, які не є їх працівниками.

Прихильником такого підходу є В. П. Жмудінський, який зазначає, що оскарження висновку експерта до експертно-кваліфікаційної комісії є дієвим механізмом, оскільки дозволяє стороні у справі поставити під сумнів повноту, достовірність та об'єктивність проведеної експертизи, що, у свою чергу, може істотно вплинути на ухвалення судом кінцевого рішення у справі [132, с. 53]. Аналіз нормативного регулювання цього механізму дає підстави стверджувати, що він не є ефективним в оцінці дослідницької частини висновку експерта в адміністративному судочинстві враховуючи наступне. По-перше, зазначений механізм має переважно дисциплінарно-контрольний характер і спрямований на перевірку дотримання експертом професійної діяльності, оскільки розгляд питання щодо дисциплінарної відповідальності судового експерта відповідно до ч. 11 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу» не може стосуватися перевірки повноти, обґрунтованості та об'єктивності висновку експерта. По-друге, процедура розгляду скарг експертно-кваліфікаційними комісіями є тривалою у часі та не узгоджується з процесуальними строками розгляду адміністративних справ. Крім того, навіть наявність аргументованої скарги не гарантує відкриття дисциплінарного провадження, що ще більше знижує практичну ефективність цього механізму. По-третє, навіть у разі позитивного розгляду скарги та прийняття експертно-кваліфікаційною комісією рішення про притягнення експерта до дисциплінарної відповідальності та застосування до нього відповідного дисциплінарного стягнення, таке рішення може бути оскаржене експертом в судовому порядку, що зумовлює додаткове затягування судового процесу та невизначеність результату.

Таким чином, зазначений механізм не забезпечує безпосереднього дослідження змісту висновку експерта з точки зору його наукової обґрунтованості, правильності застосування методик і відповідності сучасним досягненням науки, а отже не може розглядатися як дієвий інструмент.

Наступним запропонованим науковцями механізмом оцінки дослідницької частини висновку експерта є залучення спеціалістів, що здійснюється безпосередньо в судовому засіданні.

М. Г. Щербаківський виходить із того, що спеціаліст, володіючи відповідними спеціальними знаннями, здатний оцінити наукову обґрунтованість експертного дослідження та виявити можливі методичні недоліки, допущені під час його проведення [80, с. 374].

Схожу позицію висловлює Л. М. Головченко, яка вважає, що для оцінки висновку експерта суд може залучити незалежного спеціаліста, а надані ним роз'яснення можуть бути використані як письмовий доказ у справі [131, с. 19].

На перший погляд, такий підхід може розглядатися як один із можливих способів вирішення проблеми оцінки достовірності висновку експерта. Разом з тим, більш глибокий аналіз процесуального законодавства свідчить про його невідповідність природі адміністративного судочинства та встановленим правилам процесуального доказування. Насамперед слід зазначити, що участь спеціаліста, відповідно до ч. 1 ст. 70 та ч. 3 ст. 211 КАС України обмежується вчиненням окремих процесуальних дій, пов'язаних, зокрема з відбором зразків для проведення експертизи та оглядом речових, письмових, електронних засобів доказування у судовому засіданні [17]. Таким чином, функціональне призначення спеціаліста не охоплює здійснення оцінки вже проведеного експертного дослідження. Крім того, оцінка висновку експерта є завершальною стадією доказування, а висновок – сформованим доказом у справі. У цьому контексті залучення спеціаліста для його оцінки фактично означало б створення альтернативної позапроцесуальної, тобто «квазі-експертної» позиції, яка немає належного процесуального оформлення та гарантій об'єктивності.

Таким чином, оцінка дослідницької частини висновку експерта із залученням спеціаліста є процесуально не вірною.

Продовжуючи досліджування можливих шляхів вирішення проблеми оцінки дослідницької частини висновку експерта, доцільно виходити з низки об'єктивних та взаємопов'язаних фактів: 1) рівень компетенції суду та учасників справи, як правило, є недостатнім для здійснення повноцінної оцінки; 2) відомості про компетентність експерта, що містяться у вступній частині висновку експерта мають формальний характер і не можуть слугувати підставою для прийняття його висновку без критичної оцінки; 3) оцінка наукової обґрунтованості та достовірності є важливим елементом оцінки висновку експерта в цілому; 4) додаткове залучення спеціалістів для оцінки висновку експерта, призначення повторної чи додаткової експертизи, подання скарги до експертно-кваліфікаційної комісії настільки важко реалізувати процесуально та технічно, що не можна їх розглядати як варіант вирішення проблеми.

Сукупність наведених обставин обумовлює необхідність пошуку нових підходів до вирішення проблеми оцінки дослідницької частини висновку експерта. Одним із таких перспективних напрямів є впровадження механізму рецензування висновків експерта, що може забезпечити додатковий рівень перевірки їх наукової обґрунтованості та достовірності. У даному випадку йдеться не про рецензування, передбачене Порядком проведення рецензування висновків судових експертів, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 03.02.2020 № 335/5, яке має внутрішньо організаційний характер і спрямоване на підвищення професійної майстерності експертів, поліпшення якості та обґрунтованості їх висновків на підставі договору або плану щодо підготовки (стажування) фахівця, який має намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта, а про окремий процесуальний інструмент, який доцільно інтегрувати у процес доказування.

У науковій доктрині питання достовірності висновку експерта та значення рецензії на висновок експерта оцінюється неоднозначно. Значна частина

дослідників і практиків наголошує на недопустимості використання рецензій у судовому процесі. Наприклад, О. В. Круть вважає, що рецензія є лише особистою думкою рецензента, який не несе ніякої, крім моральної відповідальності за її зміст, а отже такий документ не може розглядатися як доказ [134, с. 37].

О. І. Лук'янчук підкреслює, що рецензія на висновок судового експерта не має доказового значення, а прийняття на їх основі рішень про призначення додаткової чи повторної експертизи суперечить законодавству України [135, с. 43].

Натомість існують і альтернативні підходи до визначення ролі рецензії на висновок експерта в процесі доказування. Так, наприклад, І. В. Пиріг розглядає рецензію як аргументований відгук рецензента на проведене експертне дослідження, але не охоплює вирішення тих питань, що безпосередньо були предметом експертного дослідження [133, с. 310-311].

Подібної позиції дотримується Г. К. Авдєєва вказуючи, що рецензія не має статусу процесуального доказу та носить виключно технічний, допоміжний (консультативний) характер, але у випадку виявлення помилок у висновку експерта, які можуть вплинути на зміст сформульованих висновків, така рецензія повинна враховуватися судом і може слугувати підставою для призначення повторної або додаткової експертизи [136, с. 42].

У свою чергу М. Г. Щербаківський слушно зауважує, що рецензії на висновки експертів не мають статусу доказів, однак вони можуть відігравати певну роль у формуванні внутрішнього переконання суду під час оцінювання науково-методичної обґрунтованості висновку експерта [137, с. 12].

Таким чином, навіть за відсутності у рецензії самостійного доказового значення, вона може розглядатися як окремий інструмент, що здатний опосередковано впливати на процес оцінки достовірності висновку експерта, шляхом виявлення його слабких сторін.

Рецензію на висновок експерта в розумінні доказового права та доказування доцільно розглядати як письмовий науково-технічний відгук фахівця з відповідної галузі знань, спрямований на критичний аналіз експертного дослідження з точки зору його повноти, об'єктивності, наукової обґрунтованості, коректності застосованих методик та відповідності вимогам законодавства у сфері судово-експертної діяльності. Важливою умовою є те, що рецензія не повинна містити власних відповідей рецензента на питання, поставлені перед експертом, а має обмежуватися аналізом вже проведеного дослідження.

Організаційно такий механізм може бути реалізований шляхом направлення висновку експерта на рецензування за ініціативою суду або за клопотанням учасників справи до відповідної державної спеціалізованої установи. Рецензентом доцільно визначати кваліфікованого експерта, внесеного до Реєстру атестованих судових експертів з відповідної галузі знань, який має не менше ніж п'ятирічний практичний досвід у судово-експертній діяльності та перебуває на експертних посадах державної спеціалізованої експертної установи. За результатами аналізу рецензент складає письмову рецензію, в якій відображає виявлені методичні недоліки, можливі помилки, порушення при виборі та застосуванні методів дослідження, а також загальний рівень наукової обґрунтованості висновку.

Принципово важливим є те, що рецензування має носити факультативний характер і не повинно розглядатися як обов'язковий етап дослідження та оцінки висновку експерта. Його застосування є доцільним лише у випадках, коли у суду виникають обґрунтовані сумніви щодо достовірності висновку експерта. Вирішення питання про направлення висновку експерта на рецензування повинно належати виключно суду, який здійснює оцінку доказів у справі. В інших ситуаціях, за відсутності суперечностей або їх очевидності, використання такого механізму є недоцільним.

Аналіз різноманітних наукових підходів до досліджуваної проблематики дає підстави прогнозувати можливість критичного сприйняття запропонованого механізму та його реалізації, зокрема з огляду на існування в чинному КАС України альтернативних процесуальних інструментів використання спеціальних знань шляхом призначення додаткової та повторної експертизи. Однак результати проведеного дослідження свідчать, що зазначені процесуальні інструменти не завжди забезпечують досягнення потрібного результату. Це зумовлено складністю їх реалізації, тривалістю процедур та відсутністю необхідної компетенції суду.

Тому, пропонуємо додати до ст. 108 КАС України після речення «Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 90 цього Кодексу» ще одне речення наступного змісту: «Для оцінки наукової обґрунтованості та достовірності висновку експерта суд з власної ініціативи або за клопотанням учасників справи може призначити рецензування цього висновку, доручивши підготовку рецензії державній спеціалізованій установі або експерту відповідного профілю».

Отже, впровадження механізму рецензування висновку експерта може розглядатися як важливий напрям удосконалення процесу доказування в адміністративному судочинстві, застосування якого сприятиме підвищенню якості оцінки висновку експерта, зміцненню обґрунтованості судових рішень та забезпеченню більш ефективного захисту прав і законних інтересів учасників публічно-правового спору.

Висновки до розділу 3

Проаналізувавши порядок та процес дослідження, оцінки та використання висновку експерта в адміністративному судочинстві України, можна зробити такі висновки:

1. Обґрунтовано, що дослідження висновку експерта в адміністративному судочинстві має поетапний характер і не обмежується його безпосереднім оголошенням у судовому засіданні. Важливу роль відіграє попередній етап, у межах якого формується первинне уявлення про доказову цінність висновку експерта, забезпечується належна підготовка до його подальшої оцінки, а також створюються передумови для повного, всебічного й об'єктивного розгляду справи. Крім того, на цій стадії виявляються можливі недоліки висновку експерта та визначаються подальші дії учасників справи в процесі доказування.

2. Аналіз практики ЄСПЛ щодо оцінки висновку експерта свідчить про формування чітких стандартів, які зобов'язують національні суди здійснювати його повний, всебічний та мотивований аналіз. Дотримання цих стандартів виключає формальний або вибірковий підхід до дослідження експертного висновку та виступає важливою гарантією забезпечення права на справедливий судовий розгляд, а також ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення.

3. Доведено, що при оцінці висновку експерта в адміністративному судочинстві суд повинен оцінювати не лише зміст висновку, але й умови його формування, оскільки суттєве значення має суб'єктивний фактор джерела доказу. До останнього належать професійний рівень експерта, його досвід, логічне мислення, добросовісність та неупередженість, які безпосередньо впливають на якість і достовірність висновку експерта. Порушення встановленого порядку проведення експертизи або недобросовісне виконання експертом своїх обов'язків може призвести до зниження доказової цінності висновку або поставити під сумнів його достовірність.

4. Встановлено, що запроваджений порядок підвищення кваліфікації судових експертів, попри його спрямованість на забезпечення належного рівня професійної підготовки, містить ризики формалізації цього процесу та нерівності доступу до якісних освітніх ресурсів, що може негативно впливати

на ефективність професійного розвитку експертів і, як наслідок, на обґрунтованість та об'єктивність експертних висновків.

5. Встановлено, що особливість порядку дослідження та оцінка висновку експерта в адміністративному судочинстві полягає у поєднанні процесуальних вимог і пізнавальної діяльності суб'єктів доказування, що забезпечує формування обґрунтованих висновків щодо фактичних обставин справи.

6. Доведено, що висновок експерта, отриманий за межами адміністративного процесу, без дотримання вимог КАС України та законодавства у сфері судово-експертної діяльності, статусу неналежного та недопустимого доказу не набуває. Водночас такий документ може бути використаний у суді як письмовий засіб доказування, із наданням йому відповідної оцінки судом разом з іншими матеріалами справи.

7. Виявлено, що у відомчих нормативно-правових актах, які регулюють призначення та проведення судової експертизи має місце подвійність правової природи документів, які мають однакову назву «висновок експерта», проте відрізняються за своїм процесуальним статусом. Така невизначеність створює ризики їх некоректної правової інтерпретації та, як наслідок, неправильної оцінки висновку експерта судом і учасниками справи. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність запровадження диференційованого підходу до термінології, відповідно до якого результати судової експертизи мають оформлюватися процесуальним документом – «висновок експерта», тоді як результати експертних досліджень, здійснених до відкриття судового провадження – документом «звіт про експертне дослідження». Запровадження такого підходу сприятиме усуненню термінологічної невизначеності та забезпеченню чіткого розмежування їх правової природи.

8. Обґрунтовано, що керуюча функція експертної методики відіграє важливу роль у забезпеченні належного рівня об'єктивності, наукової обґрунтованості та допустимості висновку експерта. Чітка регламентація

порядку проведення експертного дослідження, уніфікація та стандартизація методик, а також обов'язковість використання зареєстрованих методик є необхідними умовами формування достовірного експертного висновку. Водночас порушення або ігнорування вимог експертної методики може призвести до втрати доказового значення такого висновку та визнання його недопустимим доказом у судовому процесі.

9. Доведено, що ефективність застосування такого процесуального інструменту як призначення та проведення повторної та додаткової експертизи для оцінки наявного в матеріалах адміністративної справи висновку експерта є низькою, оскільки вирішення питання щодо його застосування належить до дискреційних повноважень суду і не має імперативного характеру.

10. Доведено доцільність використання в адміністративному судочинстві терміна «заслуховування експерта», а не «допит експерта», оскільки саме він більш точно відображає процесуальний статус експерта як носія спеціальних знань та чітко відмежовує його від статусу свідка. Встановлено, що поєднання в межах одного судового провадження різних процесуальних статусів (експерта і свідка) є неприпустимим, оскільки відповідно до вимог процесуального законодавства така обставина є підставою для відводу експерта. У зв'язку з цим обґрунтовано, що застосування до експерта процедур, притаманних інституту свідка, може поставити під сумнів допустимість отриманого висновку та негативно вплинути на процес доказування у справі.

11. Запропоновано внести зміни до першого речення ч. 2 ст. 221 КАС України та викласти його у наступній редакції: «2. Для роз'яснення висновку експерта учасники справи, а також суд можуть поставити експерту питання лише в межах досліджуваного висновку експерта».

12. Обґрунтовано доцільність використання рецензування висновку експерта як допоміжного інструменту його оцінки в адміністративному судочинстві. Незважаючи на відсутність самостійного доказового значення,

рецензія може опосередковано впливати на формування внутрішнього переконання суду шляхом виявлення недоліків, помилок і методичних порушень у проведеному експертному дослідженні. Доведено, що рецензія має розглядатися як письмовий науково-технічний відгук, спрямований виключно на критичний аналіз висновку експерта без надання альтернативних відповідей по суті поставлених питань. Застосування механізму рецензування повинно мати факультативний характер і використовуватися лише за наявності обґрунтованих сумнівів у достовірності експертного висновку, а вирішення питання про його призначення належить до дискреційних повноважень суду.

13. Запропоновано внести зміни до ст. 108 КАС України, а саме після речення «Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 90 цього Кодексу» додати речення наступного змісту: «Для оцінки наукової обґрунтованості та достовірності висновку експерта суд з власної ініціативи або за клопотанням учасників справи може призначити рецензування цього висновку, доручивши підготовку рецензії державній спеціалізованій установі або експерту відповідного профілю».

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі сформовано комплексний науковий підхід до висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України, визначено головні фактори, що зумовлюють його допустимість та достовірність, а також розроблено пропозиції щодо вдосконалення адміністративного процесуального законодавства в частині призначення та проведення судової експертизи під час розгляду адміністративних справ. Найбільш вагомі наукові результати полягають у наступному:

1. Доказування є найважливішим елементом адміністративного судочинства, оскільки воно містить процесуально врегульовані способи вирішення завдань, що стоять перед судом під час розгляду адміністративної справи. У цьому контексті можна стверджувати, що саме доказування забезпечує реалізацію основного завдання адміністративного судочинства – захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Під час доказування головну роль відіграють не тільки докази, а й засоби доказування за допомогою яких вони встановлюються. Сприйняття судом відомостей, що мають доказове значення, відбувається опосередковано – не через сам матеріальний об'єкт, а через інформаційний зміст, що з нього отримано. Такий зміст, будучи відображеним у відповідному засобі доказування, стає предметом судового пізнання та може набути статусу доказу у справі.

2. Доведено, що засоби доказування не можуть бути ототожнені з доказами або джерелами доказу, оскільки така підміна понять суперечить принципу логічної чіткості правової термінології та викликає труднощі в юридичному тлумаченні процесуальних норм. Наведений приклад розмежування зазначених правових категорій: висновок експерта – це засіб доказування; доказом є

фактичні дані (відомості), що встановлені судовим експертом і містяться у змісті його висновку; джерелом доказу є судовий експерт.

3. Сформульовано авторські визначення понять «доказування», «доказ» та «засіб доказування». Так, доказування в адміністративному судочинстві – це діяльність учасників справи та суду з пошуку, збирання, подання, витребування, дослідження, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, які підтверджують або спростовують заявлені вимоги та заперечення або інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Доказом в адміністративному судочинстві слід вважати достовірні фактичні дані (відомості), які отримані та підтверджені за допомогою передбачених процесуальним законодавством засобів доказування, подані учасниками справи або витребувані судом, і обґрунтовано використовуються для встановлення наявності або відсутності обставин, що мають значення для правильного вирішення публічно-правового спору. Засоби доказування в адміністративному судочинстві – це чітко визначені процесуальним законодавством способи отримання фактичних даних (відомостей), за допомогою яких суд та учасники справи встановлюють наявність або відсутність юридично значущих обставин публічно-правового спору з метою його правильного вирішення.

4. Доведено, що спеціальні знання відіграють важливу роль у процесі доказування в адміністративному судочинстві, зокрема, виступаючи необхідним інструментом для фіксації інформації в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи та розміщені на веб-сайті чи на веб-сторінці. Такі спеціальні знання можуть використовуватися не лише у формі судової експертизи, але й у межах письмових засобів доказування особами, які володіють відповідною компетенцією. Результати такої фіксації, особами, які володіють спеціальними знаннями у певній галузі знань за ініціативою потенційного учасника адміністративної справи можуть

визнаватися доказами, що встановлені письмовими засобами доказування та впливати на формування внутрішнього переконання суду при оцінці доказів.

5. Встановлено, що нормативне визначення поняття «судова експертиза», закріплене у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» більшою мірою відповідає особливостям кримінального процесу, у межах якого сторони наділені правом ініціювати її призначення та проведення ще на стадії досудового розслідування. За таких умов використання у визначенні формулювання «що є або буде предметом судового розгляду» є обґрунтованим. Водночас специфіка адміністративного судочинства, а також розуміння висновку експерта як самостійного засобу доказування зумовлюють необхідність уточнення відповідного понятійного апарату. У зв'язку з цим сформульовано авторське визначення судової експертизи в адміністративному судочинстві як процесуально врегульованого дослідження об'єктів, явищ чи процесів, що здійснюється експертом із використанням спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла на підставі ухвали суду або на замовлення учасників справи після відкриття провадження у справі, з метою надання повного та обґрунтованого висновку експерта щодо обставин, які є предметом судового розгляду та мають значення для вирішення справи.

6. Аналіз сучасної практики судово-експертної діяльності свідчить про наявність експертів, зокрема у державних спеціалізованих установах, які володіють суміжними спеціальними знаннями та мають допуски до проведення різних видів експертиз. За таких умов комплексне дослідження фактично може бути виконане одним експертом, що ставить під сумнів усталене розуміння комплексної експертизи як такої, що обов'язково передбачає участь кількох експертів різних спеціальностей. У зв'язку з цим вперше запропоновано переосмислення законодавчого підходу до визначення комплексної експертизи шляхом акцентування не на кількісному складі експертів, а на видах застосованих спеціальних знань, та відповідно, доцільність нормативного

закріплення можливості її проведення одним експертом за наявності у нього кваліфікації за відповідними експертними спеціальностями.

7. Встановлено, що у чинному законодавстві відсутній єдиний підхід до визначення поняття «експерт». Так, у процесуальному законодавстві експерт розглядається як особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування обставин справи, тоді як у профільному законі акцент зроблено на володінні необхідними знаннями та здатності особи надавати висновок за результатами проведеного дослідження. Така відмінність свідчить про наявність нормативної неузгодженості, зумовленої різними підходами законодавця до визначення сутності та функціонального призначення експерта. Проаналізований підхід, запропонований Міністерством юстиції України, відповідно до якого поняття «судовий експерт» пов'язується з професійною діяльністю, наявністю кваліфікаційних вимог, проходженням підготовки, складанням кваліфікаційного іспиту та внесенням відомостей до Реєстру атестованих судових експертів, тоді як поняття «експерт» трактується як процесуальний статус особи, дає підстави для обґрунтованої незгоди. Такий підхід штучно розмежовує взаємопов'язані категорії та не враховує похідний характер процесуального статусу експерта від його професійної підготовки та спеціальних знань. Крім того, поняття «експерт» є ширшим за змістом і охоплює будь-яку особу, яка володіє спеціальними знаннями у певній галузі знань, тоді як «судовий експерт» виступає його спеціалізованим різновидом, наділеним визначеним процесуальним статусом, правами та обов'язками. Встановлена невизначеність у тлумаченні зазначених понять створює ризики неоднозначного правозастосування, зокрема щодо визначення належного суб'єкта експертної діяльності, обсягу його повноважень та оцінки висновку експерта. У зв'язку з цим є необхідність гармонізації положень процесуального та спеціального законодавства шляхом уніфікації дефініцій, що є важливою

передумовою забезпечення ефективного судово-експертного супроводу правосуддя.

8. Доведено, що реалізація права на відвід експерта в адміністративному судочинстві у випадку проведення судової експертизи на замовлення учасника справи є істотно ускладненою. Це зумовлено тим, що ініціатива залучення експерта належить учаснику, який самостійно визначає суб'єкта судово-експертної діяльності, що обмежує процесуальні можливості інших учасників справи своєчасно заявити обґрунтований відвід. Унаслідок цього можуть виникати ризики порушення принципів змагальності та рівності сторін.

9. З'ясовано, що експертна ініціатива визнається експертною спільнотою важливим інструментом забезпечення повноти та обґрунтованості висновку експерта. Водночас встановлено, що її ефективне застосування потребує чіткого нормативного врегулювання, зокрема визначення меж реалізації, підстав та процесуального порядку використання в адміністративному судочинстві.

10. Вперше обґрунтовано підхід до розуміння категорії «правильність висновку експерта» як комплексного явища, що формується на перетині процесуальних і наукових критеріїв. Сформульовано авторський понятійний апарат, у межах якого «правильність висновку експерта» розглядається як результат додержання експертом сукупності процесуальних та наукових критеріїв. Запропоновано визначення цієї категорії у вигляді формули: «правильність висновку експерта = процесуальні критерії + наукові критерії», де процесуальні критерії забезпечують процесуальну «придатність» викладеної інформації у висновку експерта як засобу доказування, а наукові – якість, переконливість та обґрунтованість проведеного експертного дослідження.

11. Доведено, що практика призупинення дії ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» щодо визначення розміру посадових окладів експертів державних спеціалізованих установ (які не є військовослужбовцями та не мають звань рядового і начальницького складу) шляхом прийняття щорічних законів

про «Державний бюджет України» має ознаки неконституційності та негативно впливають на систему судово-експертної діяльності. Зокрема, встановлено, що недостатнє матеріальне забезпечення та загальні системні проблеми у створенні належних умов праці експертів безпосередньо впливають на гарантії їх незалежності, спричиняють відтік кваліфікованих кадрів із державних спеціалізованих установ, що у свою чергу, призводить до завантаженості наявних експертів і, як наслідок, до збільшення строків виконання експертиз та зниження якості експертних досліджень.

12. Обґрунтовано, що результати експертного дослідження, викладені навіть у ймовірному висновку експерта, можуть розглядатися як повноцінний засіб доказування в адміністративному судочинстві за умови їх оцінки у сукупності з іншими доказами у справі. Водночас доведено, що визнання будь-якого висновку експерта належним і допустимим доказом безпосередньо залежить від суворого дотримання встановлених вимог до його оформлення. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність нормативного закріплення єдиних вимог до структури та змісту висновку експерта на рівні спеціального закону, що сприятиме уніфікації практики його оформлення та підвищенню ефективності використання у процесі доказування.

13. Встановлено, що дослідження висновку експерта в адміністративному судочинстві є тривалим і поетапним процесом, який охоплює попередню та основну стадії. На попередньому етапі формується первинне уявлення про доказову цінність висновку експерта, забезпечується належна підготовка до його подальшої оцінки, а також створюються передумови для повного, всебічного й об'єктивного розгляду справи. Водночас на цій стадії виявляються можливі недоліки висновку експерта та визначаються подальші дії учасників справи в процесі доказування. Основний етап здійснюється безпосередньо у судовому засіданні та передбачає оголошення висновку експерта, його

обговорення, а також надання учасниками справи своїх зауважень і заперечень щодо його змісту.

14. Аналіз практики ЄСПЛ свідчить про формування чітких стандартів, відповідно до яких національні суди зобов'язані здійснювати повну, всебічну та мотивовану оцінку висновку експерта, уникаючи формального або вибіркового підходу до його дослідження. Дотримання цих стандартів виступає важливою гарантією забезпечення права на справедливий судовий розгляд, а також ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення. Водночас доведено, що під час оцінки висновку експерта в адміністративному судочинстві суд повинен враховувати не лише його зміст, а й умови формування, зокрема суб'єктивний фактор джерела доказу, який включає в себе: професійний рівень експерта, його досвід, логічне мислення, добросовісність та неупередженість, що безпосередньо впливають на якість і достовірність висновку експерта. Особливість дослідження та оцінки висновку експерта в адміністративному судочинстві полягає у поєднанні процесуальних вимог і пізнавальної діяльності суб'єктів доказування, що забезпечує формування обґрунтованих висновків щодо фактичних обставин справи.

15. Виявлено, що у відомчих нормативно-правових актах, які регулюють призначення та проведення судової експертизи, існує подвійність правової природи документів із однаковою назвою «висновок експерта», але різним процесуальним статусом. Така невизначеність створює ризики їх некоректної правової інтерпретації та, як наслідок, неправильної оцінки судом і учасниками справи. У зв'язку з цим вперше обґрунтовано необхідність запровадження диференційованого підходу до термінології, відповідно до якого результати судової експертизи мають оформлюватися процесуальним документом – «висновок експерта», тоді як результати експертних досліджень, здійснених до відкриття судового провадження, – документом «звіт про експертне дослідження». При цьому висновок експерта, отриманий за межами судового

провадження без дотримання вимог адміністративного процесуального закону та законодавства у сфері судово-експертної діяльності, не набуває статусу належного та допустимого доказу. Разом з тим, такий документ може бути використаний у суді як письмовий засіб доказування, із наданням йому відповідної оцінки судом разом з іншими матеріалами справи.

16. Чітка регламентація порядку проведення експертного дослідження, уніфікація та стандартизація методик, а також обов'язковість використання зареєстрованих методик є необхідними умовами формування достовірного експертного висновку. Порушення або ігнорування вимог експертної методики може призвести до втрати доказового значення такого висновку та визнання його недопустимим доказом у судовому процесі. Тому, вперше доведено, що керуюча функція експертної методики відіграє важливу роль у забезпеченні належного рівня об'єктивності, наукової обґрунтованості та допустимості висновку експерта.

17. Вперше обґрунтовано доцільність використання в адміністративному судочинстві терміна «заслуховування експерта» замість «допит експерта», оскільки саме він більш точно відображає процесуальний статус експерта та забезпечує чітке відмежування від статусу свідка. Поєднання в межах одного судового провадження процесуальних статусів експерта і свідка є неприпустимим і тягне за собою підстави для відводу експерта. У зв'язку з цим застосування до експерта процедур, притаманних інституту свідка, може поставити під сумнів допустимість його висновку та негативно позначитися на ефективності процесу доказування.

18. Обґрунтовано, що існуючі процесуальні інструменти такі, як залучення спеціалістів для оцінки висновку експерта, призначення повторної чи додаткової експертизи, заслуховування експерта, подання скарги до експертно-кваліфікаційної комісії не завжди забезпечують належну ефективність у зв'язку зі складністю їх реалізації, тривалістю процедур та обмеженістю спеціальних

знань суду. У зв'язку з цим доведено доцільність запровадження альтернативного механізму перевірки висновку експерта – рецензування, яке може опосередковано впливати на формування внутрішнього переконання суду шляхом виявлення недоліків, помилок і методичних порушень у проведеному експертному дослідженні. Такий механізм має розглядатися як письмовий науково-технічний відгук, спрямований виключно на критичний аналіз висновку експерта без надання альтернативних відповідей по суті поставлених питань. При цьому, застосування механізму рецензування повинно мати факультативний характер і використовуватися лише за наявності обґрунтованих сумнівів у достовірності висновку експерта, а вирішення питання про його призначення належить до дискреційних повноважень суду.

19. З метою вдосконалення процесуальних норм доказування, порядку призначення та проведення судових експертиз в адміністративному судочинстві запропоновано внести зміни та доповнення до КАС України, а саме (Додаток Г):

- замінити словосполучення «письмові докази, речові докази, електронні докази» на юридичні конструкції «письмові засоби доказування, речові засоби доказування, електронні засоби доказування»;

- виключити із тексту п. 1 ч. 2 ст. 72 КАС України слово «доказами»;

- доповнити КАС України ст. 72-1 «Засоби доказування» в такій редакції:

«1. Засобами доказування в адміністративному судочинстві є визначені цим Кодексом способи отримання судом та учасниками справи даних, на підставі яких встановлюються обставини (факти), що мають значення для правильного вирішення справи.

2. Перелік засобів доказування, наведений у ч. 2 ст. 72 цього Кодексу».

- внести зміни до першого речення ч. 2 ст. 221 КАС України та викласти його у наступній редакції: «2. Для роз'яснення висновку експерта учасники справи, а також суд можуть поставити експерту питання лише в межах досліджуваного висновку експерта».

– внести зміни до ст. 108 КАС України, а саме після речення «Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 90 цього Кодексу» додати речення наступного змісту: «Для оцінки наукової обґрунтованості та достовірності висновку експерта суд з власної ініціативи або за клопотанням учасників справи може призначити рецензування цього висновку, доручивши підготовку рецензії державній спеціалізованій установі або експерту відповідного профілю».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний процес України: підручник / С. Я. Фурса та ін. Київ : КНТ, 2009. 848 с.
2. Антонов К. В., Сачко О. В., Тертишник В. М., Уваров В. Г. Теорія доказів : підручник / за заг. ред. В. М. Тертишника. Київ : Алерта, 2015. 293 с.
3. Арабаджи Н. Категорія «істина» в адміністративному судочинстві: до постановки питання. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 72–79.
4. Романенко Л. М. Експертиза в адміністративному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2013. 195 с.
5. Адміністративний процес в Україні : колективна монографія / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 846 с.
6. Дубенко О. М. Доказування в адміністративному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 23 с.
7. Адміністративне судочинство України : підручник / за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 672 с.
8. Умнова О. В. Докази в адміністративному судочинстві при поновленні на публічну службу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2010. 193 с.
9. Гордєєв В. В. Доказування в адміністративних справах, пов'язаних з виборчим процесом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 18 с.
10. Гордєєв В. В., Гураленко Н. А. Основні особливості адміністративного судочинства. *Держава та регіони*. 2021. № 4. С. 112–117.
11. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
12. Корецький І. О. Доказування як засіб доведення позиції сторін в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 1–2. С. 53–57.

13. Калмикова Я. С. Визначення доказів і доказування в адміністративному судочинстві. *Проблеми законності*. 2011. № 116. С. 94–101.
14. Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України : навч. посіб. Київ: Прецедент, 2007. 531 с.
15. Джафарова М. В. Окремі питання доказування в адміністративному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 69–75.
16. Джафарова М. В. Адміністративне процесуальне право України : питання теорії : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 43 с.
17. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 6. Ст. 13.
18. Берназюк Я. О. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі: особливості адміністративного судочинства. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/authors/149/pryntsyp->.
19. Стефанюк В. С. Судовий адміністративний процес : монографія. Харків : Фірма «Консум», 2003. 464 с.
20. Адміністративне судочинство України: теорія та практика: монографія / за заг. ред. О. М. Нечитайла. Київ : ВАІТЕ, 2015. 288 с.
21. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 29.11.2019 у справі № 818/154/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86000086>
22. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 20.03.2023 у справі № 640/9782/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109688740>.
23. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 23.01.2025 у справі № 400/4829/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124647851>
24. Мельник М. П. Поняття доказів у адміністративному судочинстві України. *Держава і право*. 2010. Вип. № 48. С. 269–274.

25. Бевзенко В. М. Докази і доказування у практиці Касаційного адміністративного суду. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bevzenko.pdf.

26. Рекуненко Т. О. Доказування в процесі розгляду справ про адміністративне правопорушення. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 3. С. 169–173.

27. Калмикова Я. С. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2013. 20 с.

28. Курило М. П. Докази та доказування в судових процесах різних галузей процесуального права: можливості уніфікації. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 119–125.

29. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2015. 352 с.

30. Конверський А. Є. Критичне мислення : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 370 с.

31. Козинець І. Г., Кравченко В. Я. Окремі питання доказів та доказування в адміністративному судочинстві на сучасному етапі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 173–177.

32. Гусєв О. Ю. Співвідношення понять доказів і засобів доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 37 (1). С. 116–120.

33. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.06.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7#w1_8.

34. Кройтор В. А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 113–117.
35. Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 176 с.
36. Чурпіта Г. В. Правове регулювання інституту доказів і доказування у цивілістичних судочинствах: компаративістичний аспект. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1. С. 38–44.
37. Кучер Т. М. Докази та доказування : співвідношення понять. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 3 (7) С. 83–93.
38. Штефан А. Докази і засоби доказування у цивільному процесі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 6. С. 5–12.
39. Мельник М. П. Засоби, джерела доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та особливості. *Віче*. 2010. № 16. С. 29–32.
40. Авраменко О. В. Докази і доказування в адміністративному судочинстві України в умовах реформування системи правосуддя : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 227 с.
41. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 17 с.
42. Лазько О. М. Засоби доказування в цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 209 с.
43. Цал-Цалко Ю. Ю. Ключові аспекти інституту доказів та доказування у цивільному судочинстві України. *Академічні візії*. 2024. Вип. № 30. С. 1–7.
44. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун». 2005. 1728 с.
45. Самонова В. В. Джерела доказів в адміністративному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 202–204.

46. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України / упоряд.: І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда. Київ : Факт, 2003. 146 с.
47. Калмикова Я. С. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2013. 228 с.
48. Матвійчук В. К. Кодекс адміністративного судочинства України. Науково-практичний коментар / В. К. Матвійчук, І. О. Хар. Київ : КНТ, 2007. 786 с.
49. Голопапа Д. І. Письмові докази в адміністративному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2019. 222 с.
50. Нечитайло О. М. Доказування в адміністративних справах, що виникають з податкових відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 207 с.
51. Гордєєв В. В. Доказування в адміністративних справах, пов'язаних з виборчим процесом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 206 с.
52. Бабій Б. М., Бурчак Ф. Г., Корецький В. М., Цветков В. В. Юридичний словник. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1983. 871 с.
53. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. 01 груд. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
54. Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 09.04.1999 р. № 595-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. 11 черв. № 22. Ст. 199. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-14>.
55. Царьова І. В. Юридичне документознавство : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 172 с.
56. ДСТУ 4163:2020. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів [На заміну ДСТУ 4163-2003; чинний від 01-09-2021]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2020. 37 с.

57. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях : наказ Міністерства юстиції України від 18.06.2015 р. № 1000/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15#Text>.

58. Типова інструкція з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 55. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF?find=1&text=%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%BD#w1_13.

59. Зленко А. В., Муляр Г. В., Ховпун О. С. Використання електронних доказів у адміністративному судочинстві. *Судова апеляція*. 2019. № 3 (56). С. 101–107.

60. Гаран О. В. Спеціальні ознаки електронних доказів у площині когнітивного консонансу. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1 (34). С. 125–136.

61. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2025 у справі № 990/410/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/132746751>.

62. Штефан А. С. Електронні докази: ознаки та особливості використання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 6. С. 65–80.

63. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.11.2021 у справі № 0540/7665/18-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101231781>.

64. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 13.11.2023 у справі № 420/3922/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114935559>.

65. Ухвала Кіровоградського окружного адміністративного суду від 29.05.2020 у справі № 340/1665/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89512122>.

66. Круглов О. М. Доказування і докази у справах про адміністративні правопорушення посадових осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2003. 222 с.

67. Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text>.

68. Калмикова Я. С. Показання свідка як засіб доказування в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 119–123.

69. Легенький М. І. Судова експертиза в адміністративному судочинстві: правова природа та процесуальний статус експерта. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2025. № 77. С. 80–86.

70. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько та ін. 4-е вид. Харків : Право, 2008. 464 с.

71. Щербаковський М. Г. Призначення та проведення судових експертиз. Харків : Фактор, 2011. 400 с.

72. Джафарова М. В. Процесуальні питання експертизи в адміністративному судочинстві України. *Юрист України*. 2011. № 4 (17). С. 53–58.

73. Лоза Ю. Я. Експертиза в адміністративному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2011. 204 с.

74. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 16. Ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.

75. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Мін'юста України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

76. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навч. посіб. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2008. 192 с.

77. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 (із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 15). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text>.

78. Про деякі питання практики призначення судової експертизи : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 № 4 (із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Вищого господарського суду від 10.07.2014 № 6). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12#Text>.

79. Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 212 с.

80. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків, 2015. 560 с.

81. Hans Gross. Handbuch fur Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen, 1908. Т. 1. 544 р. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/Handbuch_f%C3%BCr_untersuchungsrichter_als_s/BB3ZAAAAMAAJ?hl=uk&gbpv=1&dq=Hans+Gross.+Handbuch+fur+Untersuchungsrichter+als+System+der+Kriminalistik&printsec=frontcover.

82. Моніторинговий звіт за 2020 рік. Директорат правосуддя та кримінальної юстиції. Київ, 2020. 541 с.

83. Комзюк А.Т. Експерт в адміністративному судочинстві. *Право і безпека*. 2009. № 2. С. 64–68.

84. Власова Г. П., Гуріна Д. П. Актуальні питання правового статусу судового експерта. *Європейський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 53–58.
85. Недашківська О. А. Феномен поняття «експертна ініціатива» та сучасні проблеми її реалізації в цифровому суспільстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. № 22. С. 201–210.
86. Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі : монографія. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2002. 432 с.
87. Шумаєв Д. Г. Активна процесуальна позиція експерта. *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми держави і права»*. 2014. № 72. С. 489–497.
88. Про Державний бюджет України на 2026 рік : Закон України від 03.12.2025 № 4695-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2026. № 7-8. Ст. 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4695-20#n223>
89. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.07.2025).
90. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.2007 у справі № 1-29/2007 (№ 6-рп/2007) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text>.
91. Нестор Н. В. Проблемні аспекти законодавчого забезпечення гарантій незалежності судового експерта. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. № 63(1). С. 36-41.
92. Сімакова-Єфремян Е. Б. Про необхідність удосконалення законодавства щодо здійснення судово-експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 19. С. 118–129.
93. Клименко Н. І., Колонюк В. П. Структура і доказове значення висновку експерта як документа, що відображає його дослідження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. № 9. С. 213–221.

94. Юрчишин В. Д. Аналіз та класифікація висновків експерта у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Вип. 1 (3). С. 440–452.

95. Воробчак А. Р. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2019. 254 с.

96. Гончаренко В. Г., Бергер В. Є., Булига Л. П. Експертизи в судовій практиці : нач. посіб. Київ : КНДІСЕ, 1993. 197 с.

97. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства у сфері електронного документообігу : проект Закону України від 20.02.2026 № 14414-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3333970>.

98. Баулін О. В., Ізотов О. І. Перевірка і оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. № 66. С. 95–108.

99. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 184/5/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>.

100. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 17.07.2017 р. № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text>.

101. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 05.04.2024 у справі № 420/5521/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118172638>.

102. Тертишник В. М., Варава В. В. Доктринальні проблеми судової експертизи в інтегративній доктрині доказового права. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. № 67. С. 27–37.

103. Мирошниченко Ю. М. Дослідження, перевірка та оцінка судом висновку експерта. *Форум права*. 2009. № 3. С. 445–450.

104. Case of Arbuzov v. Ukraine : Judgment of the European Court of Human Rights from 19 February 2026. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-248595>.

105. Гончаренко В. Г. Організаційні та правові проблеми судової експертизи в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 10. С. 1–5.

106. Порядок проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів : Наказ Міністерства юстиції України від 06.05.2025 р. № 1224/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0694-25#n4>

107. Бараняк В. М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 801. С. 229–233.

108. Недосека О. М. Актуальні питання становлення поняття «професійна етика судового експерта». *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. № 22. С. 193–200.

109. Петрова І. А., Спіцина Г. О. До питання формування кодексу поведінки судового експерта. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 114–119.

110. Дроздович Н. Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 250–258.

111. Гирович В. Внутрішнє переконання судді – основний елемент засади безпосередності дослідження показань, речей, документів. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 5. С. 89–94. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/5/part_2/20.pdf.

112. Серкевич І. Р., Лісіцина Ю. О. Психологічні особливості внутрішнього переконання судді. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2022. №11. С. 51–57.

113. Король В. В. Зміст процесу доказування в адміністративному судочинстві України. *Європейські перспективи*. 2013. № 13. С. 79–84.

114. Гевко В. В. Формування внутрішнього переконання судді на засадах незалежності та безсторонності. *Наукові праці МАУМ. Юридичні науки*. 2018. № 56 (2). С. 24–32.

115. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 16.12.2020 у справі № 824/647/19-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93594977>.

116. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 13.07.2021 у справі № 640/19089/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98306319>.

117. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 06.10.2021 у справі № 640/11775/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100285315>.

118. Рішення Європейського суду з прав людини від 01.06.2006 за заявою № 61679/00 у справі «Дульський проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_045#Text.

119. Іванович А., Сімакова-Єфремян Е., Півньов І. Наукова діяльність у галузі судової експертизи – основа методології судово-експертних досліджень в умовах воєнного часу. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. № 3 (32). С. 10–33.

120. Тertiшник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підручник / за заг. ред. В. М. Тertiшника. Харків : Право, 2021. 280 с.

121. Полтавський А. О. Знову до поняття «методика проведення судової експертизи». Актуальні питання криміналістики та судової експертизи :

матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 19 листоп. 2020 р. Київ, 2020. С. 47– 49.

122. Сімакова-Єфремян Е. Б., Балинян Т. Є., Дереча Л. М. Про критерії оцінювання методик проведення судових експертиз в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. № 10. С. 151–161.

123. Слободян Я. І. Методики проведення судових експертиз: проблемно-орієнтувальний аналіз. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 1 (29). С. 265–272.

124. Розроблення експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні) : метод. рек. / за заг. ред. О. Г. Рувіна, С. Г. Кримчука, А. В. Свінцицького. Київ : КНДІСЕ, 2021. 102 с.

125. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 38 с.

126. Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 р. № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text>.

127. Petronella van Kampen. Expert Evidence Compared: Rules and Practices in the Dutch and American Criminal Justice System. Antwerpen : Intersentia, 1998. 401 p.

128. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 18.05.2022 у справі № 300/377/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104441586>.

129. Андрусак Г. М. Достовірність експертної методики як властивість висновку експерта у кримінальному провадженні. *Держава і право*. 2018. № 82. С. 202–213.

130. Куцкір Г. М. Процесуальні особливості допиту експерта в суді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. № 60. С. 168–171.
131. Головченко Л. М. Оцінка висновків криміналістичної експертизи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1995. 22 с.
132. Жмудінський В. П. Механізм оскарження та способи перевірки висновку експерта в кримінальному провадженні. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1. Is. 3. P. 46–54.
133. Пиріг І. В. Використання рецензій на висновок експертизи у судово-слідчій практиці : *Криміналістика та судова експертиза у XXI столітті* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Київ, 30 трав. 2024 р.). Київ. 2024. С. 191–194.
134. Круть О. В. Щодо рецензії на висновок судового експерта та правомірності її використання. *Адвокат*. 2013. № 2. С. 36–37.
135. Лук'янчук О. І. Правомірність рецензування висновку експерта в судовому процесі. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 38–47.
136. Авдєєва Г. К. Недержавна судова експертиза і рецензування висновків експертів як засоби забезпечення принципу змагальності сторін у кримінальному судочинстві України: *місце недержавної судової експертизи у забезпеченні судочинства України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.-дискусії (м. Київ, 19 жовт. 2020 р.). Київ, 2020. С. 41–44.
137. Щербаковський М. Г. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на формування стандартів проведення судових експертиз. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 10. С. 1–15.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Юдіна І. В. Вплив матеріального забезпечення судового експерта на належність його висновку як засобу доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 299–302. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/74>

2. Юдіна І. В. Докази та засоби доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та види. *Європейські перспективи*. 2023. № 1. С. 83–90. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2023.1.13>

3. Юдіна І. В. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»*. 2024. № 2(71). С. 114–120. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.71.18798>.

4. Юдіна І. В. Актуальні проблеми призначення та проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві. *Національні інтереси України*. 2025. № 10 (15). С. 794–805. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10\(15\)-794-805](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10(15)-794-805).

Наукові праці, які засвідчують апробацію дисертації:

5. Беляєв Г. Б., Юдіна І. В. Юридичні та технічні аспекти дослідження авіаційних подій з цивільними повітряними суднами. *Аеро-2022. Повітряне і космічне право* : матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів, 25-26 листопада 2022 р., м. Київ: НАУ, 2022. С. 71–75.

6. Юдіна І. В. Висновок судового експерта, складений на замовлення учасника справи в адміністративному судочинстві. *Achievements of 21st Century Scientific Community* : матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 14-15 вересня 2023 р., м. Дніпро, 2023. С. 501–502.

7. Юдіна І. В. Правовий статут експерта в адміністративному судочинстві України. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір* : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, 24 лютого 2023 р., м. Київ: НАУ, 2023. С. 266–268.

8. Юдіна І. В. Висновок експерта як самостійний засіб доказування в адміністративному судочинстві. *Ювілейні наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова (до 100 річчя з дня народження)*: збірник матеріалів, 17 листопада 2023 р., м. Київ: НАВС, 2023. С. 140–142.

9. Юдіна І. В. Експертна ініціатива в адміністративному судочинстві. *Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, 23 лютого 2024 р., м. Київ: НАУ, 2024. С. 543–545.

10. Юдіна І. В. Криптовалюта як спеціальний об'єкт судової експертизи. *VII Міжнародний науковий юридичний форум до Дня науки*: матеріали форуму, 16-17 травня 2024 р., м. Київ: НАУ, 2024. С. 331–333.

11. Юдіна І. В. Влив керуючої функції методології судової експертизи на допустимість та достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві. *XIV наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова* : збірник матеріалів, 21 листопада 2024 р., м. Київ: НАВС, 2024. С. 85–88.

12. Юдіна І. В. Актуальні проблеми оцінки висновку експерта та запровадження механізму рецензування в адміністративному судочинстві. *Актуальні питання розвитку українського простору судово-експертної діяльності* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 31 січня 2025 р., м. Київ: НДЦНСЕ Міністерства юстиції України, 2025. С. 289–295.

ДОДАТОК Б

**Анкета в рамках проведення дисертаційного дослідження на тему:
«Висновок експерта як засіб доказування в адміністративному
судочинстві»**

Характеристика респондента: вік _____, стать _____,
загальний стаж робити експертом _____

Блок процесуальних питань

1. Чи згодні Ви із визначенням, що міститься у ч. 1 ст. 101 КАСУ: «Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені перед експертом, складений у порядку, визначеному законодавством»?

а) Так; б) Ні

2. Яке місце, на Вашу думку, посідає висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві серед інших засобів доказування таких як письмові, речові та електронні докази, показання свідків?

а) 1; б) 2; в) 3

3. Яку, на Вашу думку, повинен мати назву документ про результати проведення судової експертизи?

а) висновок експерта

б) висновок про результати судової експертизи

в) висновок судового експерта

г) Ваш варіант _____

Блок питань щодо експертної діяльності

4. Чи поділяєте Ви думку, що державні судово-експертні установи перш за все, повинні виконувати/проводити судові експертизи для державних установ зокрема судів, органів досудового розслідування, і тільки при його виконанні проводити експертизи на замовлення фізичних та юридичних осіб?

а) Так; б) Ні

5. Оцініть рівень якості матеріалів поданих на дослідження у разі призначення судової експертизи судом

а) низька; б) середня; в) висока

6. Оцініть рівень якості матеріалів поданих на дослідження учасником справи у разі призначення судової експертизи на його замовлення

а) низька; б) середня; в) висока

7. Які на Вашу думку найбільш розповсюдженні помилки, що допускають ініціатори призначення експертизи?

а) поставлені на вирішення експерту питання виходять за межі його спеціальних знань (компетенції)

б) поставлені на вирішення експерту питання є незрозумілими, неточними, нечіткими та некоректними

в) недостатня кількість порівняльного матеріалу чи інших необхідних матеріалів

г) не надання із ухвалою/заявою, договором об'єкту дослідження

г) не правильне визначення виду та категорії судової експертизи

д) Ваш варіант відповіді _____

8. Які фактори, на Вашу думку, впливають на завантаженість судових експертів ?

а) відтік кадрів

б) надмірна деталізація висновку експерта

в) низька компетентність судових експертів

г) складний матеріально-технічний стан експертної установи

г) низьке фінансування галузі судово-експертної діяльності

д) Ваш варіант відповіді _____

9. Відтік кадрів експертної установи, на Вашу думку, відбувається через ?

а) неналежні умови праці

б) завантаженість судового експерта

в) низьку заробітну плату

г) покладену відповідальність

г) Ваш варіант відповіді _____

10. Чи доцільно у висновку експерта деталізовано описувати дослідницьку частину дослідження?

а) Так; б) Ні; в) Ваш варіант _____

11. Чи потрібно судовому експерту користуватися правом на експертну ініціативу?

а) Так; б) Ні; в) Ваш варіант _____

Блок питань щодо методичного забезпечення судово-експертної діяльності

12. Чи завжди, на Вашу думку, судовий експерт повинен під час дослідження та оформлення висновку експерта застосовувати методику проведення судової експертизи ?

а) Так; б) Ні; в) у разі наявності

13. Як Ви вважаєте, у разі прийняття рішення про припинення застосування методик проведення судових експертиз судовий експерт

а) може використовувати таку методику в подальшому

б) не може використовувати з дати її припинення

в) може використовувати у якості науково-технічної літератури, якщо таке рішення прийняла Координаційна рада з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України

Блок організаційних питань

14. Чи потрібно розширити повноваження приватних судових експертів щодо проведення усіх видів експертиз?

а) Так; б) Ні

Блок питань щодо якості висновків експертів

15. Чи підтримуєте Ви думку про створення певних процесуальних інструментів контролю якості висновків судових експертів шляхом розширення сфери використання спеціальних експертних знань та залучення такого фахівця учасником справи?

а) Так; б) Ні

Блок питань щодо пропозицій

16. Чи потребує законодавство у сфері судово-експертної діяльності змін, якщо так, то який шлях вдосконалення Ви підтримуєте?

а) Так, внести зміни до чинного Закону України «Про судову експертизу» та процесуальне законодавство

б) Так, прийняття нового Закону України «Про судово-експертну діяльність» та процесуальне законодавство

в) Законодавство у сфері судово-експертної діяльності змін не потребує.

17. Що потрібно удосконалити на Вашу думку в порядку призначення та проведення судових експертиз? _____

ДОДАТОК В

Розподіл результатів наданих відповідей (відсоткові обрахунки)

№ питання	Варіант відповіді						
	А	Б	В	Г	Г	Д	Інше
1.	100	0	-	-	-	-	
2.	42,1	52,6	0	-	-	-	5,3
3.	75	0	25	0	-	-	
4.	50	50	-	-	-	-	
5.	45	55	0	-	-	-	
6.	5	95	0	-	-	-	
7.	60	75	85	15	0	0	
8.	55	45	0	15	50	0	
9.	40	35	95	5	0	-	
10.	36,8	63,2	0	-	-	-	
11.	84,2	10,5	5,3	-	-	-	
12.	75	0	30	-	-	-	
13.	10	30	70	-	-	-	
14.	15	85	-	-	-	-	
15.	40	60	-	-	-	-	
16.	60	10	35	-	-	-	
17.	50						50

ДОДАТОК Г

**Порівняльна таблиця змін, що пропонуються до внесення у Кодекс
адміністративного судочинства України**

Діюча редакція	Нова редакція
абзаци 1-4 частини 2 статті 72 Поняття доказів Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків.	абзаци 1-4 частини 2 статті 72. Поняття доказів Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків.
Відсутня	Стаття 72-1. Засоби доказування 1.Засобами доказування в адміністративному судочинстві є визначені цим Кодексом способи отримання судом та учасниками справи даних, на підставі яких встановлюються обставини (факти), що мають значення для правильного вирішення справи. 2.Перелік засобів доказування, наведений у частині другій статті 72 цього Кодексу».
Стаття 81. Огляд доказів за їх місцезнаходженням 1. Письмові, речові і електронні докази, які не можна доставити до суду, оглядаються за їх місцезнаходженням. 2. Про дату, час і місце огляду доказів за їх місцезнаходженням повідомляються учасники справи. Неявка цих осіб не є перешкодою для проведення огляду. 3. У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи, для	Стаття 81. Огляд засобів доказування за їх місцезнаходженням 1. Слова «письмові, речові і електронні докази» замінити словами «письмові, речові і електронні засоби доказування» 2-4,6. Слова «доказів» замінити словами «засобів доказування».

участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис. 4. Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо. 6. Особи, які беруть участь в огляді доказів за їх місцезнаходженням, мають право звертати увагу суду на ту чи іншу обставину, яка, на їх погляд, має значення для повноцінного проведення огляду, встановлення обставин, які мають значення для розгляду справи, робити свої зауваження щодо протоколу огляду.	
Стаття 94. Письмові докази 1. Письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору. 2. Письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії, якщо інше не визначено цим Кодексом. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього. 3. Учасники справи мають право подавати письмові докази в	Стаття 94. Письмові засоби доказування 1. Слова «письмовими доказами» замінити словами «письмовими засобами доказування». 2. Слова «письмові докази» замінити словами «письмові документи» 3. Слова «письмові докази» у всіх числах і відмінках замінити словами «письмові документи» у відповідних числах і відмінках; слова «електронним доказом» замінити словами «електронним засобом доказування». 4-6. Слова «письмові докази» у всіх

електронних копіях, на які накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом.

4. Копії документів вважаються засвідченими належним чином, якщо їх засвідчено в порядку, встановленому чинним законодавством.

5. Учасник справи, який подає письмові докази в копіях (електронних копіях), повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу письмового доказу.

Учасник справи підтверджує відповідність копії письмового доказу оригіналу, який знаходиться у нього, своїм підписом із зазначенням дати такого засвідчення.

6. Якщо подано копію (електронну копію) письмового доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал письмового доказу. Якщо оригінал письмового доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (електронної копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

7. Документи, отримані за допомогою факсимільного чи інших аналогічних засобів зв'язку, приймаються судом до розгляду як письмові докази у випадках і в порядку, які встановлені законом або договором.

числах і відмінках замінити словами «письмові документи» у відповідних числах і відмінках.

7, 8. Слова «письмові докази» у всіх числах і відмінках замінити словами «письмові засоби доказування» у відповідних числах і відмінках.

8. Іноземний офіційний документ, що підлягає дипломатичній або консульській легалізації, може бути письмовим доказом, якщо він легалізований у встановленому порядку. Іноземні офіційні документи визнаються письмовими доказами без їх легалізації у випадках, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.	
Стаття 95. Повернення оригіналів письмових доказів 1. Оригінали письмових доказів до набрання судовим рішенням законної сили повертаються судом за клопотанням осіб, які їх подали, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи. У справі залишається засвідчена суддею копія письмового доказу.	Стаття 95. Повернення оригіналів письмових засобів доказування 1. Слова «письмових доказів» у всіх числах і відмінках замінити словами «письмових засобів доказування» у відповідних числах і відмінках.
Стаття 96. Речові докази 1. Речовими доказами є предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи.	Стаття 96. Речові засоби доказування 1. Слова «речовими докази» замінити словами «речовими засобами доказування».
Стаття 97. Зберігання речових доказів 1. Речові докази до набрання рішенням суду законної сили зберігаються в матеріалах справи або за окремим описом здаються до камери схову речових доказів суду. 2. Речові докази, які не можуть бути доставлені до суду, зберігаються за місцем їх знаходження. Речові докази	Стаття 97. Зберігання речових засобів доказування 1-3. Слова «речові докази» у всіх числах і відмінках замінити словами «речові засоби доказування» у відповідних числах і відмінках.

повинні бути докладно описані у протоколі огляду і, за необхідності та можливості, їх суттєві особливості сфотографовані або зафіксовані у відеозапису або в інший подібний спосіб, після чого вони підлягають опечатуванню. Протоколи огляду та зображення речового доказу додаються до матеріалів справи. 3. Суд вживає заходів для забезпечення зберігання речових доказів у незмінному стані.	
Стаття 98. Повернення речових доказів 1. Речові докази повертаються судом після їх огляду і дослідження за клопотанням осіб, які їх надали, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи. В інших випадках речові докази повертаються особам, від яких вони були одержані, після набрання судовим рішенням законної сили. 2. Речові докази, які є об'єктами, що вилучені з цивільного обороту або обмежено оборотоздатні, передаються особам, які відповідно до закону мають право ними володіти. За клопотанням державних експертних установ такі речові докази можуть бути передані їм для використання в експертній та науковій роботі у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.	Стаття 98. Повернення речових засобів доказування 1, 2. Слова «речові докази» у всіх числах і відмінках замінити словами «речові засоби доказування» у відповідних числах і відмінках.
Стаття 99. Електронні докази 1. Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео-	Стаття 99. Електронні засоби доказування 1-5. Слова «електронними докази» у всіх числах і відмінках замінити словами «електронними засоби доказування» у відповідних числах і відмінках.

та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).

2. Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, на яку накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Законом може бути визначено інший порядок засвідчення електронної копії електронного доказу.

3. Учасники справи мають право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених в порядку, визначеному законом. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом.

4. Учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу.

5. Якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під

сумнів відповідність копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.	
Стаття 100. Зберігання та повернення оригіналів електронних доказів 1. Оригінали або копії електронних доказів зберігаються у суді в матеріалах справи. 2. За заявою особи, яка надала суду оригінал електронного доказу на матеріальному носії, суд повертає такий матеріальний носій, на якому міститься оригінал доказу, цій особі після дослідження вказаного електронного доказу, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи, або після набрання судовим рішенням законної сили. У матеріалах справи залишається засвідчена суддею копія електронного доказу або витяг з нього.	Стаття 100. Зберігання та повернення оригіналів електронних засобів доказування 1-2. Слова «електронних доказів» у всіх числах і відмінках замінити словами «електронних засобів доказування» у відповідних числах і відмінках.
Стаття 108. Оцінка висновку експерта 1. Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 90 цього Кодексу. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивованим у судовому рішенні.	Стаття 108. Оцінка висновку експерта 1. Висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 90 цього Кодексу. Для оцінки наукової обґрунтованості та достовірності висновку експерта суд з власної ініціативи або за клопотанням учасників справи може призначити рецензування цього висновку, доручивши підготовку рецензії державній спеціалізованій установі або експерту відповідного профілю. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивованим у судовому рішенні.
Стаття 211. Дослідження доказів	Стаття 211. Дослідження доказів

1. Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. 3. Речові, письмові та електронні докази оглядаються у судовому засіданні, за винятком випадків, визначених цим Кодексом, і пред'являються учасникам справи за їхнім клопотанням, а в разі необхідності - також свідкам, експертам, спеціалістам. 5. Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу письмових, речових і електронних доказів або протоколів їх огляду, ставити питання експертам. Першою ставить питання особа, за клопотанням якої було викликано експерта.	1. Слова «письмовими та електронними доказами» замінити словами «письмовими та електронними засобами доказування»; слова «речові докази» замінити словами «речові засоби доказування». 3. Слова «речові, письмові та електронні докази» замінити словами «речові, письмові та електронні засоби доказування». 5. Слова «письмових, речових і електронних доказів» замінити словами «письмових, речових і електронних засобів доказування»
Стаття 217. Дослідження письмових доказів 1. Письмові докази, у тому числі протоколи їх огляду, складені за судовим дорученням або в порядку забезпечення доказів, за клопотанням учасника справи пред'являються йому для ознайомлення, а в разі необхідності - також свідкам, експертам, спеціалістам чи перекладачам, або оголошуються в судовому засіданні. 2. Учасники справи можуть ставити питання свідкам, експертам, спеціалістам з приводу письмових доказів.	Стаття 217. Дослідження письмових засобів доказування 1, 2. Слова «письмові докази» у всіх числах і відмінках замінити словами «письмові засоби доказування» у відповідних числах і відмінках.

Стаття 219. Дослідження речових та електронних доказів 1. Речові та електронні докази оглядаються судом, а також подаються для ознайомлення учасникам справи, а в разі необхідності - також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким подані для ознайомлення речові та електронні докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з доказом та його оглядом. 2. Протоколи огляду речових та електронних доказів, складені в порядку забезпечення доказів, виконання судового доручення або за результатами огляду доказів на місці, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні. Учасники справи можуть дати свої пояснення з приводу цих протоколів. 3. Учасники справи можуть ставити питання з приводу речових та електронних доказів експертам, спеціалістам, свідкам, які їх оглядали. 4. Електронні письмові документи досліджуються в порядку, передбаченому для дослідження письмових доказів.	Стаття 219. Дослідження речових та електронних засобів доказування 1-3. Слова «речові та електронні докази» у всіх числах і відмінках замінити словами «речові та електронні засоби доказування» у відповідних числах і відмінках. 4. Слова «письмових доказів» замінити словами «письмових засобів доказування»
Стаття 221. Дослідження висновку експерта 2. Для роз'яснення і доповнення висновку експерта учасники справи, а також суд можуть поставити експерту питання. Першими ставлять питання експертові особа, яка викликала експерта, та її представник, а потім інші учасники справи. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першими	Стаття 221. Дослідження висновку експерта 2. Для роз'яснення висновку експерта учасники справи, а також суд можуть поставити експерту питання лише в межах досліджуваного висновку експерта. Першими ставлять питання експертові особа, яка викликала експерта, та її представник, а потім інші учасники справи. Якщо експертизу призначено за

ставлять питання експертові позивач і його представник. Головуючий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити експертові питання в будь-який час дослідження висновку експерта.	клопотанням обох сторін, першими ставлять питання експертові позивач і його представник. Головуючий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити експертові питання в будь-який час дослідження висновку експерта.
---	--

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНЕ НЕКОМЕРЦІЙНЕ ПІДПРИЄМСТВО
«ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЇВСЬКИЙ АВІАЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ»
(КАІ)

Проспект Гузара Любомира, 1, м. Київ, 03058, тел. (044) 497 51 51, факс: (044) 408 30 27
 E-mail: post@kai.edu.ua, <http://www.kai.edu.ua>, код ЄДРПОУ 45853942
 Система менеджменту якості університету сертифікована за ISO 9001:2015

№ _____

На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

з наукових досліджень та трансферу технологій
 доктор технічних наук, професор

Сергій НАТЮК

 2026 року
 АКТ

Комісія у складі:

голова – декан факультету права та міжнародних відносин Державного університету «Київський авіаційний інститут», кандидат юридичних наук, доцент ЖУКОРСЬКА Я.М.

члени комісії:

– завідувач кафедри теорії держави і права, конституційного та адміністративного права, кандидат юридичних наук, доцент МАКЕСВА О.М.

– професор кафедри теорії держави і права, конституційного та адміністративного права, доктор юридичних наук, професор КУНСВ Ю.Д.

цим Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження аспірантки кафедри теорії держави і права, конституційного та адміністративного права Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут» Юдіної Ірини Валеріївни на тему «**Висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві України**», підготовленого для захисту на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право, впроваджена у наукову діяльність Факультету права та міжнародних відносин Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»».

Апробація результатів дослідження в межах виконання дисертаційної роботи відображена Юдіною Іриною Валеріївною у 4-х опублікованих наукових фахових статтях та 8-ми доповідях науково-практичних конференцій.

Наукові праці, в яких опубліковані теоретичні та практичні положення дисертації:

1. Юдіна І.В. Вплив матеріального забезпечення судового експерта на належність його висновку як засобу доказування. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 9. С. 299-302. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/74>.

2. Юдіна І.В. Докази та засоби доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та види. Європейські перспективи. 2023. № 1. С. 83-90. <https://doi.org/10.32782/EP.2023.1.13>.

3. Юдіна І.В. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві. Наукові праці Національного авіаційного університету:

Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право». 2024. № 2(71). С. 114-120. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.71.18798>.

4. Юдіна І.В. Актуальні проблеми призначення та проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві. Національні інтереси України. 2025. № 10 (15). С. 794-805. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10\(15\)-794-805](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10(15)-794-805).

У процесі виконання наукового дослідження аспірантка взяла участь у науково-практичних конференціях:

- Всеукраїнська конференція молодих вчених та студентів «Аеро-2022. Повітряне і космічне право», м. Київ, 25-26 листопада 2022 р. (доповідь «Юридичні та технічні аспекти дослідження авіаційних подій з цивільними повітряними суднами»);

- I Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Achievements of 21st Century Scientific Community», м. Дніпро, 14-15 вересня 2023 р. (доповідь «Висновок судового експерта, складений на замовлення учасника справи в адміністративному судочинстві»);

- XIII Міжнародна науково-практична конференція «Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір», м. Київ, 24 лютого 2023 р. (доповідь «Правовий статут експерта в адміністративному судочинстві України»);

- Ювілейні наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Копейчикова (до 100 річчя з дня народження), м. Київ, 17 листопада 2023 р. (доповідь «Висновок експерта як самостійний засіб доказування в адміністративному судочинстві»);

- XIV Міжнародна науково-практична конференція «Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи», м. Київ, 23 лютого 2024 р. (доповідь «Експертна ініціатива в адміністративному судочинстві»);

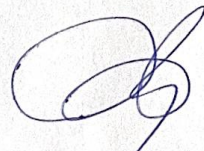
- VII Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум, м. Київ, 16-17 травня 2024 р. (доповідь «Криптовалюта як спеціальний об'єкт судової експертизи»);

- XIV наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова, м. Київ, 21 листопада 2024 р. (доповідь «Вплив керуючої функції методології судової експертизи на допустимість та достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві»);

- II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку українського простору судово-експертної діяльності», м. Київ, 31 січня 2025 р. (доповідь «Актуальні проблеми оцінки висновку експерта та запровадження механізму рецензування в адміністративному судочинстві»).

Комісія розглянула та узагальнила матеріали дисертації, подані аспіранткою Юдіною І.В. на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право та на основі проведеного аналізу зробила висновок, що надана робота містить необхідний теоретичний та методологічний рівень, а також практичну значимість, яка розв'язує важливе науково-прикладне завдання щодо теоретичного обґрунтування та вдосконалення правового регулювання використання висновку експерта як засобу доказування в адміністративному судочинстві України.

Голова комісії
к.ю.н., декан

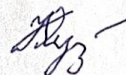
Ярина ЖУКОРСЬКА

Члени комісії:
к.ю.н., завідувач кафедри

Олена МАКЕЄВА

д.ю.н., професор

Юрій КУНСВ

ДОДАТОК Д

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Державного науково-
дослідного експертно-криміналістичного
центру МВС України

Євгеній КОЛЕСНИК

АКТ

03.04.2026

м. Київ

впровадження в практичну діяльність Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України матеріалів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри теорії держави і права, конституційного та адміністративного права державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»» Юдіної Ірини Валеріївни на тему: «Висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві України»

Комісія у складі: голови комісії – заступника директора Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, кандидата юридичних наук, доцента Олега Керевича та членів комісії: завідувача лабораторії криміналістичного дослідження транспортних засобів та ведення реєстру Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, доктора технічних наук, кандидата юридичних наук Андрія Бичкова та завідувача лабораторії науково-організаційного забезпечення судово-експертної діяльності Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, кандидата юридичних наук Дарії Гуріної, вивчивши матеріали дисертаційного дослідження на тему «Висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві України» аспіранта кафедри теорії держави і права, конституційного та адміністративного права державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»» Юдіної Ірини Валеріївни, вважає, що вони підготовлені на високому методологічному рівні, містять ґрунтовні теоретичні і практичні висновки та рекомендації, можуть бути використані під час організації проведення судових експертиз на замовлення учасників справи (на договірних засадах), а також у процесі підготовки висновків експерта за різними експертними спеціальностями тощо.

Для практичної діяльності важливе значення мають висновки, пропозиції та рекомендації, що відображені як у дисертаційному дослідженні, так і в тезах та статтях здобувача, а саме:

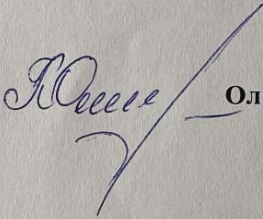
1. Юдіна І. В. Вплив матеріального забезпечення судового експерта на належність його висновку як засобу доказування. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 9. С. 299–302. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/74>.

2. Юдіна І. В. Докази та засоби доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та види. Європейські перспективи. 2023. № 1. С. 83–90. <https://doi.org/10.32782/EP.2023.1.13>.

3. Юдіна І. В. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві. Наукові праці Національного авіаційного університету: Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право». 2024. № 2(71). С. 114–120. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.71.18798>.

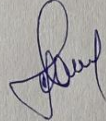
4. Юдіна І. В. Актуальні проблеми призначення та проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві. Національні інтереси України. 2025. № 10 (15). С. 794–805. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10\(15\)-794-805](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-10(15)-794-805).

Голова комісії
заступник директора ДНДЕКЦ МВС,
кандидат юридичних наук, доцент

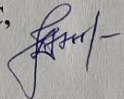
Олег КЕРЕВИЧ

Члени комісії:
завідувач лабораторії
криміналістичного дослідження
транспортних засобів та ведення реєстру
ДНДЕКЦ МВС, доктор технічних наук,
кандидат юридичних наук

Андрій БИЧКОВ

завідувач лабораторії
науково-організаційного забезпечення
судово-експертної діяльності ДНДЕКЦ МВС,
кандидат юридичних наук

Дарія ГУРІНА

ДОДАТОК Е

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції
Сергій ТАРАСЕНКО
2026 року

АКТ

19.03.2026

м. Київ

№ 64-нр

Впровадження результатів дисертації
Юдіної І.В. на тему: «Висновок експерта як засіб
доказування в адміністративному судочинстві
України» у наукову діяльність НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

– т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності, кандидата філософських наук, старшого дослідника майора поліції Антіпової Ольги Петрівни;

– т.в.о. завідувача кафедри адміністративно-правових дисциплін, доктора наук з державного управління, професора Терент'євої Анни Валеріївни;

– т.в.о. завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем державотворення та правозастосування ННПП, кандидата юридичних наук, доцента, Старицької Ольги Олексіївни;

– начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Тихонової Олени Вікторівни;

– завідувача загальної бібліотеки Гайдар Людмили Георгіївни.

Комісія розглянула й проаналізувала наукові праці аспірантки кафедри теорії держави і права, конституційного і адміністративного права Факультету права та міжнародних відносин Національного університету «Київський авіаційний інститут» Юдіної І.В. на тему: «Висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві України»

Проаналізовано основні результати дослідження Юдіної І.В., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації, а саме:

1. Юдіна І.В. Вплив матеріального забезпечення судового експерта на належність його висновку як засобу доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 299-302.

2. Юдіна І.В. Докази та засоби доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та види. *Європейські перспективи*. 2023. № 1. С. 83-90.

3. Юдіна І.В. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві. *Юридичний вісник «Повітряне та космічне право»*. 2024. № 2(71). С. 114-120.

4. Юдіна І.В. Актуальні проблеми призначення та проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві. *Національні інтереси України*. 2025.

№ 10 (15). С. 794-805.

5. Юдіна І.В., Беляев Г.Б. Юридичні та технічні аспекти дослідження авіаційних подій з цивільними повітряними суднами. *Аеро-2022. Повітряне і космічне право: матеріали всеукр. конф. мол. вчен. та студ.* (Київ, 25-26 лист. 2022 р.). Київ. 2022. С. 71-75.

6. Юдіна І.В. Висновок судового експерта, складений на замовлення учасника справи в адміністративному судочинстві. *Achievements of 21st Century Scientific Community: матеріали I міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (Дніпро, 14-15 вересня 2023 р.). Дніпро. 2023. С. 501-502.

7. Юдіна І.В. Правовий статут експерта в адміністративному судочинстві України. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 24 лютого 2023 р.). Київ. 2023. С. 266-268.

8. Юдіна І.В. Висновок експерта як самостійний засіб доказування в адміністративному судочинстві. *Ювілейні наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Копейчикова (до 100 річчя з дня народження), зб. тез доп. наук. чит.* (Київ, 17 листопада 2023 р.). Київ. 2023. С. 140-142.

9. Юдіна І.В. Експертна ініціатива в адміністративному судочинстві. *Правова парадигма відновлення України: Проблеми та перспективи: матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 23 лютого 2024 р.). Київ. 2024. С. 543-545.

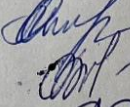
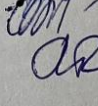
10. Юдіна І.В. Криптовалюта як спеціальний об'єкт судової експертизи. *До дня науки: матеріали VII міжнар. молод. наук. юрид. форуму* (Київ, 16-17 травня 2024 р.). Київ. 2024. С. 331-333.

11. Юдіна І.В. Вплив керуючої функції методології судової експертизи на допустимість та достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві. *XIV наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова*, (Київ, 21 лист. 2024 р.). Київ. 2024. С. 85-88.

12. Юдіна І.В. Актуальні проблеми оцінки висновку експерта та запровадження механізму рецензування в адміністративному судочинстві. *Актуальні питання розвитку українського простору судово-експертної діяльності: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 31 січня 2025 р.). Київ. 2025. С. 289-295.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку про те, що зазначені вище наукові праці Юдіної Ірини Валеріївни, мають високий теоретичний рівень та практичну значущість і можуть бути використані під час підготовки монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, узагальнення аналітичних матеріалів, обґрунтування пропозицій до чинних проектів нормативно-правових актів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову.

Члени комісії:

 Ольга АНТИПОВА
 Анна ТЕРЕНТ'ЄВА
 Ольга СТАРИЦЬКА
 Олена ТИХОНОВА
 Людмила ГАЙДАР

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
підполковник поліції

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

2026 року

АКТ

19.03. 2026

м. Київ

№ 65-07

Впровадження результатів дисертації
Юдіної І.В. на тему: «Висновок експерта як
засіб доказування в адміністративному
судочинстві України» в освітній процес НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

– начальника відділу організації освітнього процесу, старшого лейтенанта поліції Бойчук Вікторії Олександрівни;

– т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності, кандидата філософських наук, старшого дослідника майора поліції Антіпової Ольги Петрівни;

– т.в.о. завідувача кафедри адміністративно-правових дисциплін, доктора наук з державного управління, професора Терент'євої Анни Валеріївни;

– начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Тихонової Олени Вікторівни;

– завідувача загальної бібліотеки Гайдар Людмили Георгіївни.

Комісія розглянула й проаналізувала наукові праці аспірантки кафедри теорії держави і права, конституційного і адміністративного права Факультету права та міжнародних відносин Національного університету «Київський авіаційний інститут» Юдіної І.В. на тему: «Висновок експерта як засіб доказування в адміністративному судочинстві України».

Проаналізовано основні результати дослідження Юдіної І.В., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації, а саме:

1. Юдіна І.В. Вплив матеріального забезпечення судового експерта на належність його висновку як засобу доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 299-302.

2. Юдіна І.В. Докази та засоби доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та види. *Європейські перспективи*. 2023. № 1. С. 83-90.

3. Юдіна І.В. Класифікація висновків експерта та їх доказове значення в адміністративному судочинстві. *Юридичний вісник «Повітряне та космічне право»*. 2024. № 2(71). С. 114-120.

4. Юдіна І.В. Актуальні проблеми призначення та проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві. *Національні інтереси України*. 2025. № 10 (15). С. 794-805.

5. Юдіна І.В., Беляєв Г.Б. Юридичні та технічні аспекти дослідження авіаційних подій з цивільними повітряними суднами. *Аеро-2022. Повітряне і космічне право: матеріали всеукр. конф. мол. вчен. та студ.* (Київ, 25-26 лист. 2022 р.). Київ. 2022. С. 71-75.

6. Юдіна І.В. Висновок судового експерта, складений на замовлення учасника справи в адміністративному судочинстві. *Achievements of 21st Century Scientific Community: матеріали I міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (Дніпро, 14-15 вересня 2023 р.). Дніпро. 2023. С. 501-502.

7. Юдіна І.В. Правовий статут експерта в адміністративному судочинстві України. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 24 лютого 2023 р.). Київ. 2023. С. 266-268.

8. Юдіна І.В. Висновок експерта як самостійний засіб доказування в адміністративному судочинстві. *Ювілейні наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Копейчикова (до 100 річчя з дня народження), зб. тез доп. наук. чит.* (Київ, 17 листопада 2023 р.). Київ. 2023. С. 140-142.

9. Юдіна І.В. Експертна ініціатива в адміністративному судочинстві. *Правова парадигма відновлення України: Проблеми та перспективи: матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 23 лютого 2024 р.). Київ. 2024. С. 543-545.

10. Юдіна І.В. Криптовалюта як спеціальний об'єкт судової експертизи. *До дня науки: матеріали VII міжнар. молод. наук. юрид. форуму* (Київ, 16-17 травня 2024 р.). Київ. 2024. С. 331-333.

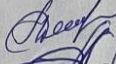
11. Юдіна І.В. Вплив керуючої функції методології судової експертизи на допустимість та достовірність висновку експерта в адміністративному судочинстві. *XIV наукові читання, присвячені пам'яті академіка Володимира Володимировича Копейчикова*, (Київ, 21 лист. 2024 р.). Київ. 2024. С. 85-88.

12. Юдіна І.В. Актуальні проблеми оцінки висновку експерта та запровадження механізму рецензування в адміністративному судочинстві. *Актуальні питання розвитку українського простору судово-експертної діяльності: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 31 січня 2025 р.). Київ. 2025. С. 289-295.

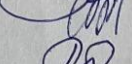
На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що наукові праці Юдіної Ірини Валеріївни, містять науково обгрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час викладання навчальних дисциплін «Адміністративне судочинство», «Адміністративно-деліктне права та процес», «Адміністративний процес», підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

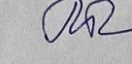
Члени комісії:

 Вікторія БОЙЧУК

 Ольга АНТИПОВА

 Анна ТЕРЕНТ'ЄВА

 Олена ТИХОНОВА

 Людмила ГАЙДАР